

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ФІЛОЛОГІЇ ТА МАСОВИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
В.о. завідувача кафедри

Євмененко О.В.

«18» грудня 2023 р.

**«ВИВЧЕННЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПИСЬМЕННИКІВ У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого магістерського рівня
вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Середня освіта. Українська
мова та література»
Ляшук Карини Андріївни
Науковий керівник:
Коновалова Марія Михайлівна
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри
української філології
Рецензент:
Семашко Тетяна Федорівна,
доктор філологічних наук,
професор кафедри журналістики
та мовної комунікації
Національного університету
біоресурсів і природокористування

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою 92 А відмінно

Секретар ЕК
«19» січня 2024 р.

Київ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК МИСТЕЦТВО	
СЛОВА	
1.1. Літературно-критичний огляд національного епістолярію.....	8
1.2. Особливості епістолярного жанру в літературознавстві.....	14
1.3. Значення приватного листування письменника у вивченні його біографії та творчості.....	25
Висновки до Розділу І.....	30
РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛИСТУВАННЯ	
ПИСЬМЕННИКІВ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЛІТЕРАТУРИ	
2.1. Особливості відбору письменницького епістолярію у шкільному вивченні.....	32
2.2. Методика вивчення приватного листування на уроках літератури.....	38
Висновки до Розділу ІІ.....	68
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

ВСТУП

На етапі сучасних викликів України, яка бореться за свою незалежність, важливу роль у шкільній освіті відіграє українська література. Вона є основою естетичних, моральних і національних ідеалів для сучасного молодого покоління. Важливу роль у контексті літературної спадщини письменників має епістолярій. Листування відомих українських митців громадських і культурних діячів, літературних критиків має велику історичну, пізнавальну і художню цінність. У ньому відтворено ідейну боротьбу епохи, в якій вони жили, особисте життя і духовний світ, особливості життєвого і творчого шляху тощо. Епістолярна спадщина слугує тим містком, через який школярі краще пізнають письменника, його творчість, пізнають світ, вона допомагає їм у самоосвіті, самовизначенні, самоідентифікації в колективі.

Епістолярій відомих митців привертає увагу сучасних дослідників історії, психології, історії літератури та літературної критики. Листування українських письменників вивчають Л. Вашків, Ж. Ляхова, С. Гальченко, Р. Гром'як, В. Кузьменко, М. Назарук та інші. Однак праць, присвячених вивченню письменницького приватного листування, наразі не так багато. Сучасні літературознавці відзначають недостатність у вивченні теорії листа як жанру, його цілісного аналізу. Додослідники вважають епістолярій важливою і повновартісною частиною українського літературознавства, тому розроблення основних теоретичних та методологічних досліджень наразі є необхідним.

Останнім часом до письменницького епістолярію все частіше звертаються й сучасні методисти. Серед них Н. Волошина, Є. Пасічник, Г. Токмань, О. Слоньовська, Б. Степанишин, В. Цимбалюк, Н. Петриченко, Ю. Пустовіт тощо. Праці багатьох з них характеризуються традиційними підходами до вивчення цієї проблеми. Часто вони акцентують на ознайомленні з листами письменників як ілюстративним матеріалом й пропонують вивчати

епістолярну спадщину для розуміння особистості письменника, його світосприйняття, способу мислення, що є один з найефективніших засобів активізації знань учнів. Як зауважує Ю. Шерех, лист письменника – це «замаскований внутрішній діалог автора з власною совістю» [82, с. 48], він розкриває відомості про особисте життя митця, про епоху в якій він жив, про розвиток літератури і мистецтва, творчі взаємини відомих людей того часу тощо.

На разі з'являються праці, в яких критично осмислюється інформативний матеріал епістолярію, що спонукає до індивідуальної роботи, до творчих пошуків старшокласників, саморозвитку та самоосвіти. Деякі дослідники розглядають приватне листування письменників як джерела педагогіки і підкреслюють їх важливе значення у посиленні виховного впливу на школярів, на розвиток їхньої особистості.

Втім багато питань вивчення листування письменників під час вивчення української літератури на разі залишається малодослідженими. У методичній науці та в шкільній практиці проєктуються лише загальні підходи до вивчення письменницького епістолярію й мемуаристики загалом. У науково-методичних дослідженнях майже відсутні праці, в яких епістолярна творчість розглядалася б систематично на уроках вивчення біографії чи художньої творчості у поєднанні, паралелях, співставленнях тощо. Методика вивчення листування потребує вироблення відповідної системи роботи з урахуванням вікових особливостей учнів. Тому варто говорити про специфіку методики вивчення епістолярію для школярів 5-8 класів та про досить широкі можливості опрацювання письменницького листування в старшій школі.

Отже, опрацювання листування письменників в основному має епізодичний, а не системний характер. Методика опрацювання епістолярію теоретично й експериментально не розроблена, а рівень ефективності її використання в методичній літературі не визначається. Нового прочитання потребують листи письменників XIX століття, на ґрунтовне вивчення очікує

епістолярна спадщина українських митців міжвоєнного періоду, української діаспори, шістдесятників.

Недостатність розроблення і висвітлення проблеми вивчення письменницького епістолярію на уроках української літератури зумовлює **актуальність теми** дослідження.

Об'єктом дослідження є навчальний, пізнавальний, виховний процес на уроках літератури в закладах середньої освіти.

Предмет дослідження – основні прийоми, методи, засоби вивчення епістолярної спадщини під час ознайомлення з життєвим і творчим шляхом письменника на уроках літератури.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні доцільності залучення письменницького епістолярію, у відборі прийомів і форм навчальної діяльності, спрямованих на його опрацювання у процесі вивчення життєвого і творчого шляху письменника на уроках літератури.

Мета наукового дослідження передбачає виконання відповідних **завдань:**

- опрацювання психологічних, літературознавчих та методичних праць, дотичних до теми дослідження;
- визначення рівня опрацювання проблеми на шкільних уроках літератури;
- обґрунтування епістолярію письменника та підходів до його вивчення як документа особливого самовияву, характеру особистості, способу її мислення, й оцінки історичних подій;
- визначення доцільності й необхідності вивчення епістолярію письменника в шкільному курсі літератури;
- відбір прийомів і форм навчальної діяльності учнів, спрямованих на опрацювання листування в закладах середньої освіти.

Методи наукового дослідження, використані у роботі:

- *теоретичні*: опрацювання статей з психології, педагогіки, методики вивчення української та зарубіжної літератури з теми, узагальнення

педагогічного досвіду науковців, аналіз навчальних програм і шкільних підручників з української літератури щодо методики вивчення епістолярію письменника.

- *емпіричні*: спостереження та аналіз уроків вивчення епістолярію письменника у старших класах, індивідуальні й групові бесіди з учителями та учнями, опитування старшокласників, інтерв'ю, аналіз усних і письмових робіт, визначення результатів у процесі запропонованої експериментальної системи навчання, визначення її ефективності.

Наукова новизна і теоретичне значення роботи: розроблено, науково обґрунтовано й експериментально перевірено систему роботи з вивчення письменницького епістолярію в шкільному курсі української літератури; запропоновано й удосконалено найбільш результативні для вивчення письменницьких листів елементи уроків під час шкільної лекції, бесіди, запропоновано методику самостійної роботи у процесі вивчення епістолярію, включено елементи інтерактивних засобів навчання.

Практичне значення. Матеріали роботи можуть бути використані для підвищення ефективності навчання під час вивчення курсу «Історія української літератури», спецкурсів з літератури та літературної творчості в закладах вищої освіти, у процесі викладання української літератури в загальноосвітній школі, у створенні науково обґрунтованої методики використання епістолярних матеріалів під час проходження виробничої практики, у процесі професійної підготовки студентів-філологів вищих педагогічних навчальних закладів, у написанні курсових та магістерських досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи висвітлено в статті «Особливості вивчення приватного листування Івана Багряного на уроках української літератури» у науковому збірнику «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана

Франка» (збірник включено до міжнародних науково-метричних баз); тезах «Вивчення епістолярної спадщини письменників у шкільному курсі української літератури» на XIV Міжнародну інтернет-конференцію «Нові напрями розвитку науки під час воєнного стану», м. Одеса, 2022 р.

Структура та обсяг дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 2 розділів (теоретичного і практичного), висновків та списку використаної літератури, який нараховує 85 джерел.

РОЗДІЛ І

ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК МИСТЕЦТВО СЛОВА

1.1. Літературно-критичний огляд національного епістолярію

В Україні епістолярні традиції сягають глибоко в давнину. Їх зародження окреслюється періодом XI – XIV століть. Національна епістолярна творчість починає свій розвиток з виходом праці Ф.Прокоповича «Про риторичне мистецтво». Автор зосереджує свою увагу на листах, визначає їх мету і завдання, правила написання та оформлення листів. У праці подається й класифікація епістолярію.

Структура листа, яку виробив Ф.Прокопович, була актуальною в українському епістолярії до XIX століття. Також письменник запропонував цікаве визначення листа як «розмову відсутнього з відсутнім за допомогою письма, а не голосу» [53]. Автор наголошував, що завданням листа є «повідомлення відсутніх про те, що важливо їм знати про вас чи про них самих». Звідси й одна з найважливіших функцій листування – інформаційна.

Курси епістолярного мистецтва викладалися в Києво-Могилянській академії. Є згадки про офіційно-ділове листування козаків. Також до нас дійшли дванадцять любовних листів І.Мазепи до його коханої Мотрі. Усе це свідчить про розвиток українського епістолярію та його давню традицію.

Епістолярій першої половини XIX століття (періоду І.Котляревського, Є.Гребінки, Г.К-Основ'яненка) змінюється. На місце дидактизму приходить широке залучення фольклору та етнографічних матеріалів, з'являються елементи літературної критики в листах.

Особливу увагу листам приділяв П.Г-Артемівський, він вважав їх документами епохи. Дослідник вивчав листи, а також перекладав листи польських поетів. Гумором, іронією й самоіронією наповнюється листування в епоху Т.Шевченка.

З розвитком романтизму вибудовується канон українського письменницького листування. Змінюються вимоги до листування. Нормативність послаблюється, епістолярному жанру надається більша свобода. Романтики надають особливу увагу листуванню, позиціонують інтерес до цього жанру, подають розлогі коментарі, описи природи, стану людини.

Листування письменників ХХ століття в літературній критиці окреслюється такими тематичними періодами:

- листування 20-50 років;
- епістолярій шістдесятників (у якому виокремлюється так званий «в'язничний період»);
- діаспорне листування.

У першій половині ХХ століття чітко вирізняється епістолярна публіцистика (В.Винниченко, М.Хвильовий, І.Багряний), елементи листів використовуються в художніх творах (Ю.Яновський, Д.Гуменна). Листи письменників другої половини ХХ століття фокусуються на суспільно-політичних подіях, літературно-художній творчості.

Кожен період розвитку літератури вносив певні зміни в структуру листа, а також в його вивчення й поцінування. Помітних утисків зазнавав епістолярій письменників радянського часу, тому згодом листам тогочасних митців приділялася важлива увага, адже в них висловлювалися ті ідеї й погляди, які не могли бути висловлені в художній літературі.

Дослідники українського епістолярію виділяють три етапи в його становленні і розвитку в історії нової української літератури. Перший етап пов'язаний з розвитком сентименталізму та романтизму в літературі. Другий – з літературною творчістю Т.Шевченка, третій етап – з діяльністю таких письменників, як П.Куліш, Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М.Коцюбинський тощо.

Кращі напрацювання епістолярію збагатилися й творчо переосмислилися в літературі ХХ століття. Ця епоха формує нову наукову

направленість, окрему дисципліну – під назвою «епістолографія». З цього часу починається вивчення структурних, семантичних, мовленнєвих особливостей письменницького листування.

У розвитку епістолярного жанру вагоме значення мали праці Івана Франка. На сторінках тогочасної галицької періодики автор публікував листи письменників, коментарі до них, визначав шляхи і напрямки розвитку жанру, акцентуючи на особливій ролі листування.

Настанови І.Франка на поглиблене вивчення епістолярію письменників підхопили інші дослідники ХХ століття. У 1929 році С.Єфремов видав листи Т.Шевченка, не втручаючись в авторську граматику. До кожного листа дослідник подав розлогі коментарі. Ця студія під назвою «Шевченко в своєму листуванні» має і сьогодні важливе значення. Однак у радянський час в літературознавстві листування письменників розглядалося як ілюстративний другорядний матеріал.

Дослідниця Г.Мазоха підсумовує, що «в умовах радянського тоталітаризму, коли панівний у науці про літературу соціологічний метод послідовно зводив художню творчість до класового еквівалента, позбавляв її естетичного й етичного змісту, використання всілякого роду допоміжних матеріалів (листування, архівні документи та ін.) було вкрай обмеженим. Уведення останніх у контекст літературного процесу спричинило б надзвичайну активність літературознавчої думки в переосмисленні багатогранної спадщини вітчизняних митців художнього слова, висвітлення її не з класових, а з суто естетичних позицій» [50, с. 12].

Втім період після 60-их років ХХ століття відзначається виходом цікавих новаторських досліджень «Епістолярна спадщина і новели В.Стефаніка» дослідника В.Гладкого, «Епістолярна спадщина Лесі Українки: до проблеми зв'язку листів поетеси з її художньою творчістю» В.Святовця, «Листи Тараса Шевченка і розвиток українського епістолярію в першій половині ХІХ століття» Ж.Ляхової тощо. Із назв праць видно, що епістолярій письменників розглядається у контексті їхньої художньої творчості, стильового напрямку.

Наукові праці дослідників третини ХХ століття довели, що епістолярій українських письменників – це окремий етап української епістолярної думки, виходить далеко за межі повсякденної інформації і є «синтезуючим фактором аспектів українознавства».

Еміграційні дослідники також долучилися до аналізу листування українських письменників. Ю.Шерех видав працю «Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані». Автор робить слушний висновок, письменники часто особисте проєктують на мистецьке, національне, а стиль листа письменника завжди передає стиль епохи, в якій він живе. Дослідник вважає лист літературним жанром «з тією лишень відмінністю, що адресований він до конкретної знаної особи, образ якої «маляр-адресант» завжди портретує у своєму листі» [82, с. 63].

Як джерело історико-літературної інформації позиціонує епістолярій В.Дудко. Лист, на його думку, це не завжди художня творчість, іноді це проста інформація, повідомлення фактів, подій. Авторіві належать цікаві дослідження про стосунки українських письменників межі ХІХ – ХХ століть.

Окремі дослідники акцентували на інформаційній складовій епістолярію митців, взаєминам між ними та іншими відомими людьми їхньої епохи. На національний характер української епістолярної творчості акцентує у своїх дослідженнях М.Назарук. Він надає епістолі вагомий художній потенціал, визначає рівноправним жанром у співставленні з іншими літературними жанрами. Також дослідник торкнувся проблеми класифікації епістолярного жанру, виділяючи дві групи листів: діловий і літературний. У кожному з них автор визначав свій синонімічний ряд.

Елементи письменницької критики в листуванні визначає дослідниця Л.Вашків. У поле зору дослідниці потрапляють листи романтиків. Вона досліджує через епістолярій роль письменницької критики романтичного періоду. «Вважаємо, – пише авторка, – що побіжний коментар до епістоляріїв окремих українських письменників різних періодів увиразнить наше завдання – з'ясувати, як згодом у листах І.Франка, Лесі Українки, М.Коцюбинського,

О.Кобилянської зафіксовано розвиток їхніх поглядів на роль і завдання літературної критики, що остаточно призвело до складання в Україні теорії літературної критики» [5, с. 14].

Варто зазначити, що дослідниця у своїх поглядах приділяє увагу лише відомим письменникам, і не бере до уваги досягнення інших письменників та їхні погляди на розвиток літератури та літературної критики.

Листи письменників – це особливий пласт приватної кореспонденції, що постійно привертає увагу дослідників здатністю глибше пізнати національну історію, мову й літературу, особливості міжособистісних відносин українців і особливі власне національні риси, властиві індивідуально-стильовій манері адресанта. Листи несуть «на собі не лише сліди чорнила і олівця, а й відбиток чиеїсь душі, адже обмін листами – це принаймні розмова двох споріднених осіб» [5, с.13].

Листування митців є також своєрідним автокоментарем до їхньої творчості. Безумовно, епістолярні твори літераторів мають особливий інтерес для реципієнтів як повновартісне мистецьке явище.

Дослідник В.Кузьменко вважає, що «лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби» [39, с. 12].

Науковець окреслює такі особливості приватного епістолярію, які зацікавлюють читача:

- зацікавлення листом вібувається через присутність в ньому автора;
- інтерес до розмовної інтонації листа;
- авторський стиль (використання розмовного мовлення й наукової термінології);
- фактологічний, психологічний та естетичний аспект;
- суб'єктивність (авторові відомий адресат);
- лист як творчість.

Особливий внесок автора у дослідження письменницького епістолярію у конкретні історико-культурні періоди, наприклад, епістолярій романтичної доби. Дослідник подає схематичну характеристику листів тогочасних письменників, акцентує на відсутність чи недостатню кількість періодичних видань, а тому, робить висновок автор, тогочасне приватне листування є продовженням художньої творчості письменників.

Лист як документ і як творчість вивчає М. Коцюбинська. Особливу увагу вона звертає на епістолярій романтичної епохи, визначає в них значний художній потенціал. «В епістолярній прозі романтиків описовий елемент відходить на другий план. Головне – неспокій, постійне шукання свого «я», перебої настрою та інтонації, багатошаровість смислу, розрив поступовості – повернення до одного і того ж предмета у світлі нового емоційного досвіду, суб'єктивна розкутість. І, як уже зазначалося, розвиток художнього, мистецького начала» [34, с. 17].

Дослідниця зосереджувала свою увагу й на теорії епістолярного жанру, вважаючи лист автопортретом адресанта. Вона детально досліджувала листи шістдесятників. Листи письменників, на думку науковиці, торкаються більше національних проблем, ніж особистих, адже митцям не вистачало трибуни, де б вони проголошували свої думки.

Дослідники вважають, що наукові праці з дослідження епістолярію досить вагомі в контексті історії української епістолярної традиції в просторі літературного процесу минулих епох. Вони можуть стати основою для наступних досліджень про роль письменницького епістолярію в епоху тоталітаризму. Адже листи у різні культурно-історичні періоди завжди вказують на вітчизняні джерела, традиції та колорит у розвитку української епістолярної творчості.

Листування письменників є важливим джерелом історії літературної критики. Таку думку висловив Р.Гром'як, вивчаючи кореспонденції багатьох письменників XIX – XX ст. від Т.Шевченка до Лесі Українки. Дослідник підкреслює, що листи митців відтворюють не лише їхню творчу майстерню,

але й оточення, комунікацію. Лист позиціонується як різноманітна система, яка виконує багато функцій і є на перехресті різних сфер індивідуального і суспільного.

1.2. Особливості епістолярного жанру в літературознавстві

Епістолярний стиль (лат. *epistola* – лист, подання) – функціональний різновид літературної мови, який обслуговує сферу письмових приватних або приватно-офіційних відносин. Вживається в основному у листуванні, яке, відповідно до теми й мети послання, існуючих традицій, взаємин кореспондентів, особистості автора, його настрою в момент написання, поділяють на «родинно-побутовий, інтимно-товариський, приватно-діловий і т. ін.» [70, с.160].

В.Кузьменко пропонує таке визначення листа: «Лист письменника – це твір літературного та історіографічного жанру, позначений яскраво вираженою психологічною інтроспекцією та особистісним ставленням автора до дійсності й конкретного адресата, написаний з урахуванням специфіки кореспонденції певної історичної доби» [40, с. 61-64].

У запропонованій концепції визначення епістолярного твору В.Кузьменко бере до уваги те, що написання листів для багатьох українських письменників було другорядною справою – після написання художніх творів і, навіть, після освітніх, громадсько-політичних та видавничих справ письменників. Саме в листах обговорювалися питання створення видавництв, друку художніх творів, організації освітніх установ, націєтворчої діяльності тощо.

Щодо жанрової приналежності епістолярних текстів дослідники визначають дві основні узагальнені модифікації:

- загальнолітературну жанрову форму листа;
- конкретну жанрову форму.

У свою чергу, загальнолітературна жанрова форма епістолярного тексту визначається в межах художньої, публіцистичної або приватної форми висловлювання митця й настанови та сфери використання листа.

У художньому листі присутня аналітична, морально-дидактична складова, й обов'язково – естетична. Художній лист може бути оприлюднений широкому загалу. Стосунки між адресатами, а також тема, порушена в листі, можуть впливати на його жанрову форму.

У публіцистичному листі обов'язковим є акцент на оприлюдненні тексту, на відповідну реакцію-відповідь суспільства чи конкретних його верств. Мета публіцистичного листа – формування відповідних поглядів на конкретні питання суспільно-політичного та культурного життя. Найчастіше публіцистичний лист має форму так званого «відкритого листа».

На відміну від попередніх модифікацій листів, приватний лист не має чіткої авторської настанови на його оприлюднення, його адресатом є конкретна особа чи офіційна установа. Тематика листа обмежується колом адресатів й не виноситься на громадське обговорення. У тексті позиціонуються погляди, переконання, бажання автора в запропонованому для обговорення питанні.

Написання приватного листа – це творчість, це завжди цінні художні відкриття, важлива інформація, естетична насолода, зразок мистецької майстерності тощо. Вони є основою епістолярних текстів, які спрямовані на заочне тривале (короткочасне) спілкування, орієнтовані на конкретного адресата (адресатів). Листи відмінні своєю структурою, яка залежить від текстової традиції, від традицій епохи, від сприйняття адресантом тексту повідомлення, взаємовідносин адресатів тощо.

Епістолярні тексти мають свої особливості. Вони характеризуються апелятивною роллю адресата до свого мовчазного співрозмовника для передачі йому інформації, почуттів та емоцій адресанта.

Листи – це своєрідні писемні монологи, звернені до певної особи. У жанрово-стильовій сутності епістолярного тексту детально простежується

монолог і діалог на відстані (це своєрідні послання і відповіді-дискусії адресанта з адресатом щодо висловленої інформації).

В античні часи листи розрізняли за основною думкою: дружній, рекомендаційний, зневажливий, докірливий, втішний, викривальний, повчальний, загрозливий, наклепницький, заохочувальний, порадницький, прохальний, запитальний, лист у відповідь, пояснювальний, звинувачувальний, захисний, вітальний, іронічний, вдячний, конфіденційний лист.

Сьогодні дослідники пропонують значно меншу кількість різновидів листів. Наприклад, розрізняють такі види: «Дружній, діловий, науковий, публіцистичний, художній і побутовий», або «відкритий лист, послання, лист без адреси, звернення, заява, привітання», чи за типом змісту (листи-повідомлення, листи-запити, листивідповіді тощо) і за жанрами (листи-біографії, листи-нотатки, листи-інтерв'ю).

В. Кузьменко, наприклад, називає «епістолярні статті, відкриті листи, епістолярні памфлети» [40, с. 194] тощо. Визначені різновиди епістолярію є досить умовними, дискусійними й потребують подальшого опрацювання.

Лист називають розмовою відсутніх (П. Гулак-Артемівський), він схожий до звичайного розмовного мовлення, в ньому зосереджується природна легкість, невимушеність і приємність, яка спостерігається під час звичайної бесіди відомих один одному людей.

Епістолярна спадщина в літературознавстві представлена в різних жанрових формах листа через філософські пошуки, емоційно почуттєві сповіді, мовностилістичні експерименти тощо. Виділяють такі жанри листів: як листи-новели, листи-поради, листи-памфлети, листи-портрети, листи-рецензії, листи-спогади, листи-сповіді, листи-звіти, листи-гумористичні послання, побутові листи, листи-роздуми.

Листам властива клична форма іменників у вигляді звертань до реального чи умовного адресата, адресатів-поколінь тощо, наявність традиційних висловлювань на початку і наприкінці листа, речень-просьб,

попереджень, спонукань, наказів і побажань. Приватний лист, як правило, написаний у невимушеному розмовному стилі, завжди переповнений емоціями.

В епістолярних текстах досить відчутний емоційний стан автора, його внутрішній світ, що перегукується із зовнішніми проблемами. Усе це впливає на авторський стиль тексту. Наприклад, епістолярна спадщина, діаспорних письменників представляє модифікований жанр, адже у листі можуть бути «вмонтовані» інші жанри, які науковці відносять до метажанру – документальні спогади, автобіографія, біографія, некролог, літературні жанри – замальовка, нарис, новелета, шкіц, вірш тощо. Таким чином, можемо говорити про рухливий характер листа в жанрово-стильовій сутності епістолярного тексту.

Щодо дефініції жанру, то сьогодні немає єдиної класифікації. Кожен науковець тлумачить жанр письменницького листа з власних позицій і розуміння модифікації епістолярного жанру. Вивчення літературознавчих праць свідчить про множинний підхід до визначення його природи, який дотепер має неусталене пояснення специфіки жанрово-стильових особливостей.

І.Франко у визначенні жанру акцентував на інформації про «біографічні моменти в житті автора, його психічний стан, мотиви творчості, коло спілкування, взаємодії з оточенням, ставлення до життя, природи тощо. Також митець не відділяв індивідуальний стиль письменника від його світогляду, світовідчуття, ставлення до соціуму, до сприйняття світу.

На особливі жанрові інновації свого часу вказувала М. Коцюбинська. Вона наголошувала на тому, що в письменницьких листах «своєрідно трансформуються, висвічуються окремими вкрапленнями і щоденник, і вірш у прозі, і публіцистичні пасажі, і лірична сповідь, і дидактичні розмисли» [34, с. 29].

Г. Мазоха, досліджуючи жанрово-стильові модифікації приватного листування ув'язнених письменників другої половини ХХ століття, наголошує

на поєднанні в них ділового і особистого, а також виділяє листи відкриті і колективні та виділяє публіцистичність як основну ознаку жанру. Відкритий лист як різновид епістолярної публіцистики мав місце у наукових працях дослідників другої половини ХХ століття.

У дослідженнях листування українських письменників науковиця Ж.Ляхова визначила два основні напрями: увага на особистість та індивідуальність автора в проєкції на його творчість та поєднання епісторярної і художньої творчості автора. Беручи до уваги те, що епістолярій митців – це також література, адже художній спосіб творення митця і манера зображення реального життя представлена також у приватних листах, епістолярний доробок письменників заслуговує бути повновартісним об'єктом наукового вивчення.

Важливо зазначити й третій напрям дослідження письменницького епістолярію – розгляд поєднання приватного листування митців як літературного факту, елемента вітчизнаної культури, ментальності конкретної епохи, визначення структури листування, проблемно-тематичних особливостей та специфіки мовностилістичного оформлення листів.

Приватний лист письменника розрахований на конкретного і, безперечно, добре відомого адресата. Художній твір також розрахований на уявного «адресата» – читача, але, як правило, читача абстрактного, реципієнта анонімного й переважно колективного. Приватний лист, на відміну від художнього твору, несе в собі суб'єктивний образ конкретної особи, але через своєрідне авторське бачення, крізь «...призму авторської ментальності і рефлексій» [7].

Для більш ґрунтовного з'ясування типології, конструкції листів і класифікації письменницької кореспонденції необхідно розглянути основні принципи і підходи до структурування сукупності епістолярію окремого автора. Найбільш продуктивним принципом класифікації епістол є тематичний. Поряд з тематичним підходом дослідники диференціюють листи також за призначенням. Ці два підходи часто поєднують, оскільки тема листа і

визначається його призначенням. Таким підходом до систематизації та структурування кореспонденції користувалося багато вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Письменницький лист – це документ свого часу. Тому важливо акцентувати на його джерелознавчих особливостях. Науковиця І.Старовойтенко пропонує такі критерії диференціації листів:

а) листування за характером інформації: офіційне, ділове, приятельське, родинне, змішане;

б) листування за особою адресата (хто він і рід його занять): науковцями, громадськими і культурними діячами, політиками, письменниками, редакторами і видавцями, рідними;

в) за наявністю збережених листів: повністю (майже) збережені, частково збережені;

г) за кількістю листів: тривале, епізодичне;

д) за побудовою листів: листи (листівки, телеграми) [71].

Беручи до уваги джерелознавчий підхід до листування, важливо зазначити про лист усю наявну інформацію: оригінальність листа як документа, якою мовою написаний, мовне оформлення, час написання тощо. Жанрових модифікацій листів письменників досить багато в літературознавстві.

Науковці визначають:

а) приватні листи: до членів родини, листи до друзів і приятелів;

б) офіційні листи: до тих, з ким поєднує спільна професійна сфера;

в) монотематичні: листи, акцентовані на художню творчість;

г) політематичні (змішані): поєднання інтересів професійної сфери і приватного життя.

Важливо поєднувати лист як документ і як художній твір у визначенні типів та структури листування. До уваги необхідно брати й особу реципієнта, адже листування це, в першу чергу, діалог. У контексті таких діалогів

вимальовується психологічний портрет письменника та коло осіб, з якими він контактував.

У дослідженні «Епістолярна літературна критика» подає класифікацію листів Л.Вашків. Вона поділяє листи на три групи:

- родинно-побутові;
- ділові;
- дружні, інтимно-товариські [5].

У кожній із цих груп виділяються невеликі підгрупи. Особливу увагу дослідниця надає дружнім, інтимно-товариським листам. У них найбільше фіксується інформації про творчість письменника, рецензії на інші твори, погляди на літературні події тощо. Спілкування у таких листах невимушене, емоційне, забарвлене стильовими відтінками. У дружніх листах автори часто відходять від канонічної форми й вибудовують довільну його структуру. У таких листах доволі часто присутня критична оцінка художніх творів, самокритика та рецензії. Розповсюдження такого типу листів дослідниця пояснює конкретними об'єктивними причинами періоду межі XIX – XX століть: геополітичною розірваністю України та відсутністю на той час розвиненої журналістики. Усе це «зробило український письменницький лист кінця XIX – початку XX століття фактором тогочасного літературного життя, а вміщену в ньому літературну критику – фактором літературного процесу» [5, с. 118].

До листів-рецензій дослідниця зараховує, наприклад, окремі листи О.Кобилянської до О.Маковея, Лесі Українки до І.Франка, Лесі Українки до О.Кобилянської та інші.

Відкритий лист як форму літературної критики чи літературної дискусії можна спостерігати у листуванні між Б. Грінченком («Листи з України Наддніпрянської») і М. Драгомановим («Листи на Наддніпрянську Україну»). Іноді науковці висловлюють думки, що лист це жанр публіцистики. Опозиційною до цих поглядів є інші думки: епістолярій у співставленні з публіцистикою не звернений до аудиторії (за винятком відкритих листів); не

всі листи мають публіцистичний характер; аргументом є й те, що публіцистика виникла пізніше листування.

У сучасному літературознавстві дослідники дотримуються думки про те, лист, записки, щоденники належать до мемуаристики. Вони несуть в собі певні особистісні риси автора і не завжди призначаються для загального ознайомлення. Лист серед них є найпростішим варіантом жанру мемуаристики.

В українському літературознавстві необхідні дослідження з детальним розглядом історичного та теоретичного аспектів вивчення. Деякі науковці визначають для листів «проміжну» позицію між традиційним поняттям літератури і документалістики, на межі між «листом як фактом літератури і побутовим документом». Лист сприймають як факт літератури, що знаходиться на межі документа і мистецтва, таким чином охоплює особливості художнього твору й документа.

Дослідниця В.Стернічук визначає в листах основу – діалог і дає цьому своє тлумачення, які в сукупності парних текстів-документів писемного спілкування суб'єктів, складають цілісний текст, набувають жанрово-стильової визначеності та завершеності [74, с. 14].

Сучасна дослідниця В.Пустовіт визначає лист письменника «як документ часу і ключ до простеження становлення його творчої концепції» [65, с. 16]. На багатоплановість приватного листування, його історико-літературне значення вказує О.Семенюк: «Приватні листи... відзначаються багатою палітрою жанрових модифікацій. Вони є цінним джерелом історичної інформації для нащадків і несуть в собі естетичне начало, відкриваючи нові обрії для дослідників» [69, с. 79].

У контексті метажанру аналізує листування і художньо-документальну прозу А.Ільків. Вона визначає у них спільний жанровий синкретизм на рівні родів і видів і наголошує на психологічному дискурсі як необхідній складовій жанру. Дослідниця тлумачить лист як психотекст, як мегатекст, як інтертекст: до окремого листа чи циклу листів, окремого діалогу з конкретним адресатом;

до усієї художньої творчості митця; як фактографічна основа для біографічних сюжетів, епісторярій допомагає створити інший текст і в поєднанні створювати мегатекст тощо.

А.Ільків визначає дві рецептивні моделі в епістолярному жанрі:

- рецепцію адресата;
- саморецепцію автора.

Звідси вона тлумачить психологічний дискурс як складову епістолярію [27, с.32].

Художньо-документальна проза, до складу якої зараховують листи, ґрунтовно може вивчатися в просторі метажанру, тому що вона має в освоїй основі такі метажанрові особливості, як єдність літературних і позалітературних рис, що являють собою художньо-документальну завершеність тексту; жанрове поєднання, на рівні різних родів художньої літератури, а також видів літератури. У ній розвинена система жанрово-стильових модифікацій, виникає необхідність достатньо повного відтворення і приєднання широкого контексту – гіпертексту; вибудовування реальних образів через мистецьке бачення світу.

Епістола належить до мемуарної, документальної літератури. У ній прочитуються філософські настанови погляду автора на епоху, творчість буттєвисть. Часто автор вказує на шляхи вирішення проблем, досягнення мети тощо. Важливо відзначити, що епістолярний текст невеликий за обсягом, охопленням проблем, часопростором.

Лист – це свого роду фрагмент, це така літературна форма, властивістю якої є незавершеність, відкритість. Таким чином вона може продовжуватися. Зорієнтований на відповідь, лист провокує до діалогу.

Отже, лист (як фрагмент) – це своєрідний матеріал для інших жанрів (наприклад, для роману), і може бути частиною великого тексту.

Оригінальними у плані жанру є листи еміграційних письменників. Автобіографізм є особливою і найвагомішою складовою їхніх листів, він простежується у всіх митців без винятку, а жанр листа-біографії був доволі

розповсюдженим. Частотність простежувалась й у жанрі листа-філософського роздуму. Зважаючи на розпорошеність діаспори по всьому світу, про завершення земного шляху когось з письменників можна було дізнатись зі своєрідних листів-некрологів. В листах мали місце елементи опису, замальовки, спостереження, нарису, коментарів, ілюстрованих матеріалів, інтерв'ю тощо.

Точність їх фіксації та коментування багато в чому залежать від пам'яті оповідача (автора). Наприклад, у листах багатьох письменників повідомляється про шалені тиски і наклепи на І. Багряного в еміграційному середовищі. Чітко фіксується причетність до них Москви, окремих партій, письменників, творів проти Багряного. Також у листах подається сумнівна інформація з особистого життя чи зв'язків тих людей, причетних до наклепів, подається характеристика окремих осіб. Для уважного навіть прискіпливого дослідника літератури це вагомий матеріал, який зможе пролити світло на окремі події, факти в біографії чи творчості письменника.

Окремі дослідники в українському літературознавстві акцентують на чистоті жанрової структури й пропонують традиційну класифікацію, враховуючи жанрові видозміни, появу і перетворення нових ознак. Дослідниця теорії жанру Г. Мазоха пропонує такі принципи систематизації листів:

- 1): за адресатно-рецептивною спрямованістю;
- 2) за «чистотою» жанрової структури;
- 3) за проблемно-тематичним спрямуванням;
- 4) за стильовим принципом [49, с. 27].

Однак для історика літератури, літературного критика вагоме значення має свобода творчості автора, який добровільно обирає тон, тематику, листа, жанрову структуру, стиль і методи його написання, формули звертання і прощання.

Наприклад, С. Черкасенко, листуючись з Л. Білецьким, часто вдавався до віршованого послання. У листі від 13 липня 1934 р. автор пише:

Мої дорогі, мої любі Білецькі!

*Я й знов у неділю, 15-го, –
Самотністю й нудьгою гнаний,
Як день удасться без дощу,
На крилах дружніх полечу
До вас, на Лисіни, в Модржани.
Хоч гірш за дідька гість незваний –
Не хочу брать цього в тямки!
За тепле слово, стиск руки,
Що їх дають мені Модржани,
Ладен зазнати і догани [71, с. 90].*

В епістолярії письменників мають місце й поетичні перегуки-присвяти. Наприклад, В.Вовк написала верлібром вірш «Лускоріх». Своєрідною відповіддю свій варіант верлібру запропонував Т. Карабович – «Гуцульський лускоріх» і присвятив його Вірі Вовк. У присвяті звучать слова:

*Те, що було дійсністю
Лишилося на світлині згадкою
Але як їй тепер жити без нього
Коли в серці щемно і самотньо
Спасителю з вершини Корковадо
Подаруй їй під подушку на Миколая
Новий лускоріх, щоб вона не плакала
На безгомінному пустирі... [71, с. 214].*

Таким чином мав місце творчий поетичний монолог / діалог (перегук) на відстані, в центрі якого був термін «лускоріх». Лист-присвята, лист-послання в поетичній структурі доречно підкреслює естетико-змістову оповідь, бо лускоріх – це символ і малої батьківщини, і рідної України в цілому.

1.3. Значення приватного листування письменника у вивченні його біографії та творчості

Листування – це форма спілкування з однодумцями, опонентами, це спосіб спілкування через неможливість подолати відстань, це душа письменника, його епоха. Опрацювання листів письменника дає можливість

поглибити і розширити біографічну інформацію про письменника, розкрити його погляди на політичні і суспільні проблеми його доби, на моральні аспекти, мистецькі і літературні погляди, особисте життя тощо.

В українській літературі листи письменників – це величезний пласт текстів для опрацювання. Листування властиве майже усім письменникам в більшій або в меншій мірі. Важливо також відзначити, що не всі листи митців збереглися, не всі оприлюднені, деякі втрачені назавжди (за достовірними свідченнями).

У радянській науці листуванню письменників відводилася другорядна роль. Біографічні факти митців замовчувалися, перекручувалися, проходили так званий «ідеологічний відбір». Тому сьогодні так важливо детально опрацювати цей пласт документалістики, де представлено життя митця від його ж особи, його вчинки, думки й намагання. Ю.Шерех зауважував про особливості епістолярного тексту як жанру, а також на використання його як матеріалу, для побудови біографії даного письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами.

У листуванні письменників іноді вражає кількість адресантів (наприклад, І.Франка). Це творчі постаті – колеги по перу, редактори різноманітних видань, культурні діячі, науковці, зарубіжні письменники, громадські діячі, друзі, рідні, кохані тощо. У листах простежуються літературні, громадські, політичні погляди письменників, плани на особисте життя.

Лист – це частина творчості письменника, частина його життєвого шляху, це маленький фрагмент життя письменника. Як зауважує дослідниця Г.Мазоха, «листування письменника – відображення його душі, у якій відбулося століття. Це літопис життя, що проходить у яскравих і темних кольорах водночас, неначе у декількох варіантах – реальних та нездійснених, що проходить як багатосюжетний, різноплановий, з ліричними відступами епістолярний роман-епопея, роман із втраченими листами і зниклими

розділами: адже листи, як правило, доходять до нас далеко не повністю» [48, с. 130].

На сьогодні видана, зібрана й працювана значна кількість листів багатьох українських письменників. Серед них можна назвати листування Г.Сковороди, Т.Шевченка, П.Куліша, І.Франка, В.Стефаніка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, Б.Антоненка-Давидовича, М.Хвильового, І.Багряного, В.Стуса, В.Симоненка тощо.

У листах письменники порушували широке коло проблем. Саме в листах вони подавали найбільше цікавих фактів, детальної інформації про своє життя, і, безперечно, про творчість, важаючи листи особистою справою кожної людини. Наприклад, листування Лесі Українки допомагало їй налагоджувати зв'язок зі світом. Вона часто їздила на лікування за кордон й перебувала далеко від близьких і рідних. Іноді писала до десяти листів на день. Невимушене природне письмо розкриває глибину душевного стану письменниці, повертає в минуле, передбачає майбутнє.

Її листи – це великий обсяг різноманітної інформації про життя, спілкування, роздуми та літературні плани. Сама письменниця приділяла листуванню особливе значення. Коментуючи свої листи, письменниця говорила, що не вміє писати короткі листи, їй хочеться багато розповісти адресатові. Однак якщо є необхідність когось покритикувати чи висловитись негативно, то листи у неї виходять дуже короткі. Таким чином, виходячи з обсягу листа, можна зрозуміти ставлення письменниці до адресата.

Дослідники епістолярію Лесі Українки зазначають, що письменниця часто писала листи до уявного адресата. Стан її душі, настроїв іноді цьому сприяли. Потім письменниця розривала такі листи й таким чином звільнялася від сумних думок, гніву тощо. Також такий процес написання листів «в нікуди» дає зрозуміти наскільки для неї значить написане слово, його сила навіть без відтінків його тону.

Кількість листів письменниці вказують не лише на її характер, уміння підтримувати дружні стосунки з багатьма людьми, а й на те, що вона мала багато однодумців, поціновувачів її творчості.

Лист письменника безпосередньо спроектований на інший текст. Спочатку іншим текстом стає відповідь на лист. Лист і відповідь на нього є завершеним фрагментом, своєрідним діалогом. Саме такі завершені фрагменти породжують нові художні тексти. Як правило, саме так творяться біографічні романи. Інших текстів на основі листів письменника може бути багато. Особливо цікаві в цьому плані любовні листи митців.

А.Ільків зауважує що «інтимний епістолярій доби романтизму став «пратекстом» для низки біографічних романів і повістей». Як приклад, дослідниця говорить про листи М.Костомарова та А.Крагельської, що стали сюжетною й образно-емоційною основою повісті В.Петрова «Аліна і Костомаров», а епістолярні любовні діалоги П.Куліша – біографічних романів В.Петрова «Романи Куліша», О.Дорошкевича «Урваний роман» [27].

Іноді листи письменників можуть виступати мегатекстом до якогось окремого листа чи інтерпретації усєї творчості письменника. Також лист письменника може трансформуватися в його творчості й таким чином сприяти утворенню нового тексту. Життєві особисті відчуття митця в листах з часом перетворюються на відчуття його художніх образів у конкретних художніх творах письменника. Наприклад, листи О.Кобилянської до О.Маковея лягли в основу незавершеного художнього твору мисткині, що мав назву «З юних літ Марії». Із листування письменників «перейшов» у поетичну творчість О.Маковея образ «медведя» (саме так О.Кобилянська називала письменника, вірш «Моя душа – то мій медвідь»). Інший епістолярний діалог О.Кобилянської зі В.Стефаніком реалізувався згодом у ліричному творі письменниці «Спомин».

Листування письменників може стати основою сюжету зовсім нового художнього твору уже іншого автора. Наприклад, листи О.Кобилянської та В.Стефаніка стали сюжетом драматургічного твору Я.Яроша «Біла лілея».

У листах О.Кобилянської чітко простежуються її погляди на взаємини чоловіка й жінки та соціальний інститут шлюбу. Особистого досвіду щодо сімейного життя у неї не було, вона також не мала власних дітей. Однією із причин самотності письменниці була ідеалізація стосунків між чоловіком та дружиною.

У листах до О.Маковея О.Кобилянська позиціонує самопожертву заради чоловіка, завіряючись його в тому, що не буде обмежувати його у внутрішній свободі, тобто вона згодна жертвувати своєю свободою, заради чоловіка. Будучи прихильницею феміністичного руху, письменниця протистояла патріархальній традиції в літературі. Її романи з чоловіками (О.Маковеєм, О.Луцьким, В.Стефаником) завершилися самотністю письменниці, що перейшла на героїнь її художніх творів.

Велика чоловіча дружба представлена в приватному листуванні В.Стефаника з В.Морачевським. У листах простежується як чуттєво сприймав В.Стефаник проблеми і болі іншої людини, у той час, свій біль він сприймав як даність. Саме через листи, написані в стилі експресіонізму, висловлюються такі почуття як сум, що переростає в ностальгійний стан, туга, що перетворюється на невимовний душевний біль. Здатність до такого співпереживання за іншого стала основою у творчості митця як новеліста.

Досить різноплановим виступає В.Стус у своїй епістолярній творчості. У митця широке коло листування. Дослідники поділяють його листи на три групи: відкриті листи, які порушують політичні та культурологічні питання, листи до друзів та листи до рідних. У відкритих листах письменник категоричний, різкий у висловлюваннях, зневажливо ставиться до адресатів тощо. У листах до друзів і рідних митець позиціонує свою прихильність, любов і повагу.

У вивченні біографії письменників, які перебували на засланнях у тюрмах, важливими є епістолярні тексти, написані до рідних та близьких. Саме у таких листах, коли митець перебуває далеко від своєї родини не за власним бажанням, він виливає рідним свою душу, чим живе, про що розмірковує, як

сприймає світ тощо. Цю інформацію письменник доповнює побутовими проблемами, дрібницями, подіями з табірної життя. З цього тематичного розділу епістолярію можна довідатися про реальне життя засудженого письменника й важкі часи поневірян його родини.

У листах простежується не лише портрет автора, але й пунктирно візуалізується адресант – той, кому адресований лист, його духовний образ, тип характеру тощо. За змістом листа можна здогадатися, наскільки респондент близький авторові, що їх поєднує. Наприклад, у листі Гр.Тютюнника до О.Черненко автор висловлює не лише свої почуття від болючих спогадів, але й намагається залучити до своїх відчуттів респондента: «Вийду на подвір'я – таке ж холодне і яскраве сонце, така ж сиренька і холодна земля, листя біля воріт валочком, павутиння на бур'янах – все таке, як було тоді. І зразу ж спогади, як рій. Я боюсь цих спогадів, боюсь знову пережити ті страждання – і не можу перемогти їх: ними повне серце. Я бачу і чую, як падають каштани там (на кладовищі, де похований старший брат Григорій), падають струшені вітром і б'ються об тверду землю, дозрілі, червоні. «Як люди, – подумав я тоді. – Дозріли і вмирають». І ще подумав, що вони щасливі, бо вони вмирають, відживши свій вік. А, може, з кленів падає зараз листя, як тоді, розкішне, золоте, до вінка славним. Ось і тепер бачу той листок – пам'ятаєш? – широкий, як хмарка, листок кленовий, який довго кружляв над могилою і так лагідно ліг йому в голови» [71, с. 15]. Таким чином, автор висловлює свої почуття, інформуючи респондента, й долучає його до співпереживання.

У листах митці не обмежували себе лише певною інформацією, яку хотіли передати адресатові. Зрозуміло, що вони як майстри своєї справи використовували усі свої мистецькі уміння, застосовуючи художні прийоми і засоби (цікаві порівняння, описи, метафори, елементи ретроспекцій чи проспекцій тощо). Наприклад, в листі до В.Дрозда І.Жиленко пише: «Не витримала – позичила грошей і купила букет чудесних червоних троянд. Зараз пишу і щохвилини стромляю носа в троянди і дурію з щастя. Та ще Шопен. Та

вірші Басю, які ми з Нілцею читали вчора цілий вечір. Це щось унікальне. І, звісно, свіже, розкішне смеркання за вікном» [71, с. 52]. Передаючи свої емоції, вона акцентує на відому їм інформацію й навіть конкретну ситуацію. Декілька фраз мисткині передають чудову атмосферу творчого процесу, душевного настрою і стану природи.

Вагомою для історії української літератури є епістолярна спадщина еміграційних письменників. І старше, й молодше покоління митців послуговувались цим жанром. Саме з їхнього листування стає відомою інформація про важкі роки еміграції, про те, як складно було творити українську літературу в чужій країні й знайти свого читача.

Письменницький лист є підсумком спілкування, він спрямований на досить глибоке пізнання як автора, так і адресата, на їх особливі погляди, вчинки, думки, переконання. Тому саме через листування можна проникнути в найпотаємніші закутки творчої лабораторії митця.

Листи відображають характер й емоції митця саме в час написання листа. В цей час вони найдостовірніші. В цьому їх перевага над мемуарами.

Як автобіографічний документ лист відтворює дійсність через світобачення автора. Письменницький лист – це настрій, натхнення, імпровізація. Він завжди відрізняється від листа не письменника.

Висновки до Розлілу I.

Огляд епістолярної спадщини письменників дозволяє зробити певні висновки. Листи представляють маловідомі факти з біографії, доповнюють знання про письменника, його оточення, про тогочасний літературний процес та історичну епоху. Приватне листування митця – багатоаспектне джерело, урізноманітнене подробицями його життя, які дозволяють ближче, контактніше доторкнутися як до автора, так і до його епохи. Приватне листування письменника пов'язане з його життєписом і художньою творчістю, є проявом особистого духовного життя письменника і взірцем епістолярного

стилю доби письменника, що характеризують високий рівень літературних зв'язків письменника та його оточення.

РОЗДІЛ II
МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ЛИСТУВАННЯ ПИСЬМЕННИКІВ У
ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЛІТЕРАТУРИ

2.1. Особливості відбору письменницького епістолярію у шкільному вивченні

Активізація зацікавленості сучасних школярів в читанні та вивченні літератури є важливим питанням для шкільної освіти. Педагоги відзначають, що сучасні школярі не хочуть читати художні твори з літератури, особливо це стосується великих за обсягом текстів. Незнання тексту породжує втрату мотивації до самого предмета української літератури.

Шкільна програма з української літератури пропонує сучасному учневі-старшокласнику ознайомитися не лише з художніми текстами письменників, вона спроектовує його на ознайомлення з історико-літературним процесом загалом, з елементами теорії літератури, літературною критикою, а також на ознайомлення з митцями як творчими особистостями й авторами конкретних творів, що жили в конкретних епохах. Вивчення біографії письменника вирізняє його з когорти митців-авторів текстів і спрямовує на сприйняття письменника як реальну людину, як творчу особистість і автора художнього твору в поєднанні. Приватне листування письменників у комплексному вивченні їх біографії і творчості має особливу вагу. Воно достовірно віддзеркалює епоху, в якій жив письменник, умови, в яких формувався його світогляд, події, що вплинули на написання того чи іншого художнього твору. Також приватний епістолярій багатьох письменників іноді на рівні художніх творів стає національним здобутком, культурною спадщиною.

Уривки листів чи окремі листи необхідно використовувати під час ознайомлення з біографією письменника й у процесі вивчення художнього твору на всіх етапах навчання літератури. Ознайомлюючись з новим автором, героями твору, учень постійно намагається ідентифікувати себе на їхньому рівні, зрозуміти себе як особистість, як представника конкретного етносу. Листи як «живий» матеріал, і як інформація про реальне життя стають

основою формування світогляду учня, базою, на яку в подальшому будуть накладатися наступні нові знання.

Перед сучасними педагогами-науковцями стоїть важливе завдання щодо напрацювань відповідних методик для успішного залучення приватного листування письменників у підготовці і вивченні їх на уроках літератури, під час вивчення творчості письменників та літературного процесу загалом. Також науковці застерігають від надмірного захоплення епістолярієм, акцентуючи на тому, що листи повинні допомагати учневі у вивченні життєвого і творчого шляху митця, а не бути йому заміною. Звідси виникає необхідність у виробленні відповідної системи роботи, добору і структури відповідного матеріалу в процесі залучення письменницького листування на уроках літератури.

Сучасні дослідники-методисти у процесі добору письменницького епістолярію для опрацювання на уроці української літератури враховують такі моменти:

- а) пізнавальне й виховне значення листів;
- б) вимоги шкільної програми з української літератури;
- в) вікові особливості учнів.

Про український письменницький епістолярій на уроках з літератури можна говорити з періоду вивчення творчості Т.Шевченка та П.Куліша. Їхня епістолярна спадщина містить значущі фактографічні матеріали, має пізнавальну і дидактичну складову, а також «створює ілюзію безпосереднього спілкування» зі школярем, «дає змогу доторкнутися глибинних психологічних пластів, побачити особистість у становленні, у сплетенні умов і характерів, спонук і мет». Таким чином, письменницький епістолярій сприяє у формуванні світосприйняття і світовідчуття учня, допомагає у становленні його особистості.

Дух епохи передає епістолярій наступних письменників, запропонованих шкільною програмою вивчення: Марка Вовчка, М.Коцюбинського, Лесі Українки, І.Франка, В.Стефаника, О.Кобилянської

тощо. Їхні приватні листи доповнюють знання учнів про історико-літературний процес конкретної епохи, біографію, уточнюють певні факти і події, дотичні до творчості, допомагають розкрити уявлення про героїв художнього твору, структурують його цілісно, проникають в творчу лабораторію митця. Важливо підкреслити, що листи письменників кінця ХІХ століття набували особливостей літературно-критичних або публіцистичних статей. До цього письменників спонукало «бездержавне існування» України, постійна цензура в творчості.

Кореспонденції окремих письменників 20-их років ХХ століття М.Зерова, М.Куліша, М.Вороного, Б.Антоненка-Давидовича, Остапа Вишні характеризують їх історико-літературну епоху, політичні й суспільні обмеження того часу.

Листи шістдесятників В.Симоненка, В.Стуса, Є.Сверстюка та інших акцентують на патріотизмі митців, представляють незламність їх духу, почуття громадянського обов'язку. Разом зі своїми попередниками з 20-их років в письменницькому епістолярії вони творять так звану «табірну» кореспонденцію.

Окрему групу охоплюють оприлюднені протягом останніх років листи письменників діаспори. Їх називають «документами доби», що значно збагатили історію розвитку української літератури. Вони допомагають зрозуміти літературний процес цілісно й, так би мовити, «наочно» відображають діяльність письменників в еміграції. У письменницькому епістолярії наявна інформація про важкі скитання українців в Канаді, Австралії, про невтомну літературну й ідеологічну діяльність в європейських країнах, пошуки слова й свого місця в міжвоєнний період, у вирі Другої світової війни та повоєнний час. Це кореспонденції української інтелігенції в еміграції Є.Маланюка, Л.Мосендза, Т.Осьмачки, Д.Гуменної, У.Самчука, І.Багряного, О.Теліги, Олега Ольжича, І.Качуровського тощо.

На сучасних уроках літератури науковці-методисти рекомендують використання приватної кореспонденції письменників у таких випадках:

- послуговування цитатами з листа, щоб спростити, підтвердити чи заперечити власне висловлювання щодо історії написання твору, використання в ньому фактологічного матеріалу, аналізу образів тощо (у такому випадку функція приватного листування допоміжна);

- використання декількох листів до одного адресата чи кількох адресатів, в яких порушується конкретна проблема, й вони представлені в певному часовому проміжку (такі листи доповнюють творчу біографію письменника, представляють епоху і реакцію митця на суспільні події, його ставлення до них. Функція таких листів є пізнавальною).

У методичній науці визначається ще одна група листів, до яких подаються короткі передмови. Це можуть бути передмови дослідників епістолярію про кількість листів до того чи іншого адресата (навіть коротка інформація про нього), інформація про імовірно написані, але втрачені листи, вказівки на місце їх збереження тощо. Використання таких листів доповняють знання учнів про стосунки письменників з іншими відомими людьми його епохи, розкривають коло проблем, які цікавили митця. Функція використання таких листів також є допоміжною.

У вивченні індивідуального стилю письменника також варто послуговуватись його епістолярієм. Через свою складність тема індивідуального стилю окремого письменника чи загальної еволюції стилю в шкільному вивченні потребує особливої уваги словесника. Через використання приватного листування вона стала б доступнішою і зрозумілішою учням, отримала б цікаве вирішення. Адже в приватному листуванні автор більш відкритий, щирий, не завуальований творчістю.

Варто підкреслити ще один позитивний аспект у вивченні листування письменників на уроках літератури. Опрацьовуючи епістолярій, учні отримують поглиблену інформацію не лише про автора кореспонденцій, але й про його адресата. Як правило, це відомі громадські діячі, видавці, політики, діячі культури і мистецтва, і, найчастіше, інші письменники. Через лист можна простежити за ставленням автора до адресата, отримати певну його

характеристику тощо. З цього приводу Ю.Шерех у статті «Кулішеві листи і Куліш у листах» зазначав, що одна з головних відмінностей листа полягає в тому, що лист, крім образу автора, несе в собі образ конкретної особи, як її бачить автор. У цьому сенсі, вважає літературознавець, лист нагадує в малярстві портрет, а кожний портрет приносить образ спортретизованої людини і маляра. На думку вченого, можна б було класифікувати листи різних авторів відповідно до величини присутності в них образу адресата [82, с. 63].

Отже, розповідь і сприйняття в приватному письменницькому листуванні позиціонуються паралельно. Учителеві потрібно зорієнтувати учнів не лише на інформативному аспекті листа, але й на постійній орієнтації автора листа на адресата. Таким чином учні зможуть побачити в листі не лише монолог автора про свої проблеми, почуття, відчуття, бажання, але й діалог його з адресатом.

Детальне спостереження й опрацювання листа спрямує увагу школяра на причину його написання, тему, подію, тлумачення цієї теми, події автором. Відповідно, тема чи подія повинні бути близькими адресату листа, у нього повинні бути подібні погляди, бажання (або від нього залежить вирішення цього питання), щоб діалог відбувся. Отже, коло інтересів адресанта і адресата дотичні і детально розкриваються в епістолярному діалозі. Важливо підкреслити майстерність автора у вмінні дати характеристику адресатові лише через повідомлення йому певної інформації.

Розглядаючи жарову приналежність листа на уроці, можна також помітити цікаві зміни. Лист письменника однієї епохи завжди буде відрізнятися від іншого листа, іншої епохи і, зрозуміло, не лише тематично, але й «жанрово». Лист як будь який інший жанр «рухливий», тобто час від часу змінюється. Набираючи нових рис, він таким чином, модифікується. Можливо, найменше жанр листа змінювався в період класицизму, адже чіткі правила написання, «канони класицизму» діяли беззаперечно на всі жанри. Однак в інші періоди розвитку літератури відбувалася інтеграція, тобто тривало засвоєння різноманітних чинників, особливостей буття. Українські

письменники творили в періоди різних тоталітарних режимів, в умовах заборон, тому «приватний лист часом ставав єдиною можливістю, формою, засобом вияву не лише комунікативної, але й естетичної потреби» [50, с. 86].

При використанні письменницьких листів на уроках літератури необхідно пам'ятати про їх пізнавальне й виховне значення. Тому важливо визначити задля чого використовуються ті чи інші фрагменти листів, окремі листи, яка їхня роль у конкретній ситуації на уроці.

Сучасні дослідники визначають таку мету використання листів письменників на уроках літератури:

- а) для проникнення в духовний світ автора та світ художнього твору;
- б) для зацікавлення учнів епістолярною творчістю письменника;
- в) для створення емоційного настрою на уроці;
- г) для опрацювання епістолярію як літературного жанру;
- д) для добору теми реферату, творчої роботи;
- е) для підготовки сценарію до уроку-постановки тощо.

Вивчення приватного письменницького листування може відбуватися:

- на уроках літератури у процесі вивчення біографії, аналізу твору, створення проблемної ситуації на уроці, на підсумкових уроках;
- на уроках розвитку зв'язного мовлення;
- на уроках позакласного читання;
- на факультативних заняттях.

У вивченні письменницького епістолярію важливо зосередитись на розумінні школярами його смислу й ролі як у житті будь-якої людини, так і письменника зокрема, на частоті звернення до нього у процесі вивчення навчального матеріалу, у розробці тематики творчих письмових завдань, визначення критеріїв ефективності використання листів на уроках української літератури.

Епістолярій письменників доцільно використовувати на уроках вивчення окремих постатей, у процесі підготовки до аналізу художніх творів, поглибленій роботі з текстом, на оглядових та підсумкових заняттях. Таким

чином приватне листування митців буде поштовхом до пошуково-дослідницької діяльності учнів, поглиблення їхніх знань про феномен письменства у вітчизняному та світовому історико-культурному контексті.

2.2. Методика вивчення приватного листування на уроках літератури

Життя сучасних школярів наповнене ІТ-технологіями. Вони спілкуються в Інтернеті, роблять дописи, коментарі, активно ведуть діалоги на відстані. Звичайний лист, написаний ручкою, у їхньому житті, мабуть, не існує. Його уявити можна, але ніхто тепер не пише листів у класичному розумінні. Однак з листом як епістолярним жанром школярів можна ознайомити на уроках української літератури. Адже в часи відсутності ІТ-технологій приватний лист виконував багато різноманітних функцій. Листи письменників стали надбанням народу, національною спадщиною. Тому важливо не втратити цю надзвичайну спадщину, не забути, а передавати молодому поколінню, знайомити з нею, інформувати про вагомі і цікаві події безпосередньо через епістолярій.

Вивчаючи творчість Г.К-Основ'яненка можна запропонувати учням ознайомитися з епістолярієм письменника. Така додаткова інформація, написана автором майже три століття тому, буде дуже цікавою для старшокласників. На сьогодні збереглися листи письменника в семитомному зібранні творів. Автор писав листи російською мовою. Але є цікавий факт, листи, адресовані Т.Шевченку, написані українською мовою. Таким чином, автор висловлює своє пошанування поетові, виражає захоплення ним.

У приватному листуванні письменник багато розповідає про свою громадську діяльність, літературну творчість та видавничу діяльність. Є цікава інформація про те, що Г.К-Основ'яненко деякий час перебував у чернечому монастирі. Що послужило відходом від світського життя, автор не згадує.

Однак і в ченцях він на довго не затримався. Письменник розчарувався в релігійному житті й повернувся до творчого, громадського і театрального життя.

Цю інформацію з листування письменника варто обов'язково опрацювати на уроці в процесі вивчення повісті «Маруся». Школярам стане зрозумілою надмірна набожність героїв твору, яка спостерігається від початку й до кінця тексту. Отже, цю інформацію автор взяв з власного життя. Також вчинок Василя після смерті Марусі отримує логічне пояснення. Автор використовує біографічний епізод, відправляючи героя в монастир. Це відбувається при невідомих і загадкових обставинах: хтось чув, хтось бачив. Але негативне ставлення до духовенства після перебування автора в монастирі вплинуло на розв'язку твору. Від туги за Марусею герой Г.К-Основ'яненка помирає.

Є багато листів, які стосуються питання розвитку і популяризації української мови. У листах до М.Максимовича він висловлює свої пропозиції щодо видання додатків українською мовою до журналу «Отечественные записки».

У питанні побутування української мови автор говорить, що треба присоромити і змусити замовкнути людей, які заперечують існування української мови. Г.К-Основ'яненко підкреслює, що українською мовою розмовляє (на той час) 10 млн людей, вона має свою силу і красу, гумор та іронію і прекрасні звороти. Письменник порушував питання надання українській мові статусу літературної, а також опікувався виробленням граматики української мови. Відстоюючи самобутність української мови, він наголошував на тому, що росіяни привласнюють багато фраз з української мови і вносять до свого словника. А від того, що в російськомовних журналах будуть друкуватися твори українською, вони тільки виграють. Митець висловив передбачення, що згодом в українську літературу увійде молоде покоління, яке доведе універсальність української мови. Також автор

утверджував думку про те, що українська мова була серйозним суперником для російської, тому її всіляко витісняли і забороняли.

Отже, питання української мови і літератури для письменника були дуже важливі. Недарма він наділяє своїх героїв з простого люду чистою літературною мовою, насичує художні твори фольклором, цікавими оповідями, приказками, поетичними висловами. Учня можна запропонувати ознайомитися з окремими листами самостійно й виступити з невеличкими повідомленнями про діяльність автора у відстоюванні і утвердженні української мови та літератури. За допомогою уроку-бесіди з виступами учнів вони самі зможуть зробити узагальнення і висновки.

Під час вивчення біографії Т.Шевченка учителям необхідно використати письменницький епістолярій, написаний в Орській фортеці. Т.Шевченко щиро, навіть із болем висловився про наявність листування у цей складний період його життя. Майже в усіх його листах йдеться про нудьгу, ізольованість від інформації і світу, які відчував автор, перебуваючи в засланні далеко від України.

Словесникові варто запропонувати учням заздалегідь опрацювати окремі листи письменника. На уроці вони зачитають їх уривки, які висловлюють величезну нудьгу і невимовну тугу за Україною. Наприклад, з листування митця до А.Лизогуба 1847 р. можна зачитати такі цитати:

«Бодай і ворогові моєму лютому не довелось так каратись, як я тепер караюсь...» [83, с. 232];

«Лихо діється зо мною, та не одне, а всі лиха упали на мою голову; одно ж, що нудьга і безнадія давить серце, а друге – нездужаю з того дня, як привезли мене у цей край...» [83, с. 236];

«Одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, то не доведеться ні од кого листа прийняти, ні самому послати, бо туди пошта не доходить, от моє горенько!» [83, с. 241].

Відчуття самотності, в якому знаходився автор, породжувало невимовне бажання спілкуватися. Про це можна прочитати в наступних уривках з епістолярію митця:

З листа до А.Лизогуба «Якби вони (автор говорить про друзів) знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радості. Так що ж, недогадливі» [83, с. 236].

Із листа до М.Лазаревського: «Напишіть до мене, коли матимете час, хоч малесенький листочок, нехай хоч трошки я заплачу добрими сльозами» [83, с. 235].

Підсумком тогочасної настроєвості поета, невимовного болю і суму, бажання отримувати хоч вістоку в листах з України можуть стати слова самого автора:

*Хіба самому написати
Таки посланіє до себе
Та все дочиста розказати,
Усе, що треба, що й не треба* [83, с. 165].

На прикладі такої роботи учні зможуть осмислити важливість листування в житті будь-якої людини і безперечно митця. Важливо додати, що перебуваючи на засланні, Шевченкові заборонялося писати й малювати. Від цього митець мучився, відчував емоційну напруженість. Поет бачить себе ніби в безодні з розсипаною на пиплинка душею. Накладена заборона також посіяла в душі письменника страх і сумніви в собі. Адже на початку його перебування на засланні він бачив нові краєвиди, вони були інші, чужі, але як художнику йому хотілося малювати побачене. Однак згодом він з жахом описує монотонність цього краю.

У листі до В.Репніної він пише: «Местоположение здесь грустное и однообразное, тощая речка Урал и Орь, обнаженные серые горы и бесконечная киргизская степь. Иногда степь оживляется бухарскими на верблюдах караванами, как волны моря зыблющими вдали и жизнь свою удваивают тоску» [83, с. 234].

А далі ще важче, він боїться, що постійне бачення таких пейзажів сприяє його деградації як художника. У листі до до тієї ж адресатки він пише: «Страшно! Прежде, бывало, я смотрел на природу одушевленну и неодушевленную как на совершеннейшую картину, а теперь как-будто глаза переменились: ни линий, ни красок, ничего не вижу. Неужели это чувство прекрасного утрачено навеки? А я дорожил им! Так лелеял его! Нет, я, должно быть, тяжко согрешил перед Богом, коли так страшно караюсь!» [83, с. 239].

Варто обов'язково зачитати такі уривки з епістолярію поета, адже жодна передана словесником інформація не дозволить відчутти усієї глибини розпачу митця в його ситуації.

Надзвичайно великим є коло епістолярного спілкування Івана Франка. Це листи родинно-побутового, інтимно-товариського, ділового характеру, листи з критикою і самокритикою. Йому писали письменники-початківці, з ним радились відомі колеги по творчості, критики, редактори, політики. Епістолярні діалоги з адресатами розкривають характер письменника, його настрої, широке коло творчої та громадської діяльності.

У шкільній практиці широко застосовується ознайомлення з його листами у процесі вивчення творчості Лесі Українки. Вона листувалася з поетом, отримувала наставницькі поради щодо творчості. Також І.Франко листувався з дядьком поетки М.Драгомановим. Це були листи, спрямовані на творчість, на критику. Однак для більш повного представлення в шкільному вивченні творчості Івана Франка як поета-модерніста багато важить інтимно-товариський епістолярій митця. Це листування поета з Ольгою Рожкевич та Ольгою Хоружинською. Саме захоплення жінками спонукатиме поета до створення неперевершеної інтимної лірики. В листуванні з коханими жінками, особливо на етапі закоханості, він щирий, відвертий, чесний, розкриває всю свою душу.

Перше своє кохання – Ольгу Рожкевич на етапі закоханості він називає святою: «А знаєш, я, скільки разів подумаю о тобі, все уважаю тебе чимось вищим від себе, святішим» [81, с. 119]. Але справу свого життя він ставить

вище. Поет зізнається коханій, що покине її, якщо вона буде стримувати його професійно. І навпаки, він хоче, щоб дружина підтримувала його в його ділах й була йому рівною: «...як колись ми будемо жити разом, а ти почнеш знов в'язати моє переконання і здержувати мене від зроблення того, що ми велить робити совість, то я перестану тебе любити, покину тебе» [81, с. 211].

Зовсім іншим виступає Франко в листуванні з дружиною Ольгою Хоружинською. Уже в першому листі він просить її вийти за нього заміж. «Що сказали б Ви, якби який-небудь галичанин, приміром я, приступив до Вас з просьбою: будьте моєю дружиною, моєю жінкою?» [81, с. 415]. Тут немає тієї закоханості, емоційності, пориву. Франко більш стриманий, прагматичний. Він чітко знає, що шукає в таких стосунках. Він все ще лірик, але зрілий і впевнений, що починається якийсь новий етап його життя: «Так і здається мені, що свіжим вітром повіяло, що починається нова доба в моїм житті» [81, с. 419].

Урики листів І.Франка до коханих жінок доцільно зачитати на уроці. Бажано, щоб листи до кожної з них зачитував інший учень. Так учні краще зрозуміють, що автор не кривив душею, а писав те, що відчував. Роман Горак у повісті-есе «Тричі мені являлась любов» зауважував, що дружина Ольга знала, він «ніколи їй не скаже і не напише того, що колись писав другій Ользі – Рошкевич. Нехай та далека і загублена любов буде його зіркою. Нехай! Вона ж буде тою, хто піде з ним поруч. Буде ділити з ним кусник черствого хліба; буде ділити з ним горе, біду, все... Буде його захисником і пристанищем. Зробить те, на що не відважилась ще ні одна жінка...» [16, с. 136].

Доречною на уроці буде згадка про листування І.Франка до Уляни Кравченко. Автор веде з нею дружні діалоги про літературу, її творчість, дає дружні поради, мотивує її до творчості. Дехто з дослідників зауважує, що вона була закохана у І.Франка.

Наведене коло приватного листування з жінками представить І.Франка досить різнопланово. Аналіз листування дозволить учням побачити його зовсім з іншого боку. Паралельно з величчю Франка-письменника, теоретика літератури, літературного критика, редактора, політика учні побачать звичайну

людину, здатну закохуватися, кохати, розчаровуватися в коханні, страждати... й перетворювати страждання на неперевершену поезію.

Листування Лесі Українки до близьких їй адресатів доволі часто використовуються в шкільній практиці навіть у середніх класах. В опрацюванні її епістолярію в старших класах цікавим може стати урок-бесіда, побудована на епістолярному матеріалі як підсумок вивчення її творчості. Учням можна запропонувати такі питання для бесіди:

1. Чи простежуються зв'язки між життям і вихованням у сім'ї Лесі Українки та її талантом?

2. Які саме листи допомогли вам досягнути особливості таланту поетеси?

3. Хто такий М.Драгоманов для Лесі Українки і що ви про нього знаєте?

4. Як до нього ставиться Леся Українка? Які теми вона порушувала в листовному діалозі з ним?

4. Як із листування Лесі Українки до І.Франка ви можете охарактеризувати адресата і адресанта?

5. Із листування Лесі Українки до М.Драгоманова та І.Франка охарактеризуйте діяльність останніх, стосунки між ними, зробіть висновки.

6. Чи допомогло листування Лесі Українки в розширенні ваших інформативних меж?

7. Чи мають художню цінність листи Лесі Українки?

Продовженням бесіди можуть бути цікаві завдання пошукового характеру: підготувати письмові роботи, виступи, реферати з проблематики епістолярію Лесі Українки.

Цікавим для школярів виявиться епістолярій В.Стефаніка. Його листи можна вважати відображенням біографії письменника, художньої творчості та історико-літературної епохи загалом. Серед адресатів В.Стефаніка В.Морачевський, О.Кобилянська, дружина О.Гаморак, М.Павлик, Б.Грінченко та ін.

У вивченні творів В.Стефаніка складнощі викликає мова художніх творів письменника. Автор широко послуговується місцевим галицьким

діалектом. Саме листування митця відкриє перед школярами завісу особливостей мови творів. У листах до В.Морачевського, який є найбільшим його дописувачем, автор зізнається, що розчарований у сучасній інтелігенції за її бездіяльність і псевдопатріотизм. «Я перестав любити руську інтелігенцію», – різко висловлюється у листі письменник [65, с. 304], «... світогляд же тодішньої і теперішньої інтелігенції руської лишився один – нереальний і безлично дурний» [65, с. 306], «Для неї, інтелігенції, я не маю серця. Писати для неї не буду. Не можна любити то, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та до того миршаве. Оправдати я годен, але любити не можу» [65, с. 308-309]. Тому своєю місією митець обирає служіння народові, йому й про нього пише свої твори. «Я люблю мужиків за їх тисячолітню, тяжку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерті не бояться. За них я буду писати і для них» [65, с. 307]. У кореспонденції до О.Маковея митець зауважував, що треба писати голу мужицьку правду, без прикрас.

В епістолярних текстах письменник ділиться інформацією, яку знаходить всюди: в селі, у місті, на вокзалі тощо, висловлює своє ставлення до побаченого. Наприклад, у листі до О.Кобилянської письменник змальовує картину, яку побачив на Краківському вокзалі у Львові. Там зібралося дуже багато людей, які хотіли виїхати до Америки. В іншому листі він переповнений емоціями і розпачем від того, що відбувається навкруги. Автор переповідає історію про те, як батько втопив свою молодшу дочку. Така інформація від «живого» свідка запам'ятається учням краще, ніж про це зможе розповісти словесник.

Загалом письменник не відділяв свої листи від новелістики. Він говорив: «моя література в моїх листах». І.Денисюк у статті «Белетристичний елемент у листах В.Стефаніка» зауважував, що з опублікованого епістолярію В. Стефаніка можна відібрати понад сорок невеликих самостійних художніх творів. Він пропонував класифікувати їх на окремі групи:

- автобіографічні новели;
- пейзажні;

- «... твори, про які можна сказати «підслухано, підглянуто». «Буде це підслуханий монолог діда, що йде вулицею, побачений на міській вулиці похорон убогих, почута у тюрмі розповідь гуцула-арештанта, малюнок виборів чи клаптик життя в казармі – усі ті етюди показують нам Стефаника як уважного обсерватора життя, розкривають його постійну звичку слухати життя і вдивлятися в нього якнайближче» [19, с. 26];

- детальні сатиричні зарисовки;

- новели в листах, які були по суті першими редакціями його відомих новел.

На підтвердження висловленого словесник може зачитати листа Юрія Стефаника, сина письменника, який розповів про велику дружбу батька і Ю.Морачевського, про що згадує у статті І.Денисюк. Зовсім хворий письменник на порозі смерті вирішив відвідати могилу свого товариша, який помер набагато раніше. По дорозі на кладовище він розмовляє з другом й розповідає, як важко йому добиратися до дорогого друга і його могили. Син підсумовує, що це може бути остання новела письменника. Такий приклад новелістики В. Стефаника – це творення себе в листах [19, с. 29].

Під час вивчення життєвого і творчого шляху М.Вороного, особливо на формування ідейно-естетичних поглядів поета варто звернути увагу на відтворений у листах період перебування митця у Львові. Це цікавий і насичений подіями й знайомствами етап життя автора, невідомий учням. Після навчання в Ростові й арешту, М.Вороний вирішує поїхати до Болгарії, вступити до Софійського університету й обов'язково познайомитися з М.Драгомановим, ідеями якого він захоплювався. Про це він пише у листах до О.Білецького. По дорозі митець зупиняється у Львові, де й дізнається про смерть М.Драгоманова. Автор змінює свої плани й затримується у Львові, знайомиться з І.Франком. Письменники заприятелювали. М.Вороний став хрещеним батьком дочки І.Франка, що означало на випадок смерті Франка стати для неї опікуном. Саме під впливом Франка Вороний захопився новітніми течіями німецької та французької літератури, загалом розширював

свій літературний кругозір. Таким чином, його релігійний світогляд трансформувався. Багато почерпнув для себе молодий поет із дискусій з І.Франком.

Ознайомившись з епістолярієм М.Вороного учні краще будуть орієнтуватися в інформації про мистецько-культурний стан Галичини кінця ХІХ століття. Автор детально описує про це в листах до М.Грушевського та М.Коцюбинського. Дуже багато автор зосереджується на своєму побуті у новому для нього регіоні, із захопленням розповідає про гостинність галичан. Він визначає не лише економічну, політичну, але й духовну атмосферу в країні. Наприклад, у листі до М.Коцюбинського поет розповідає, як, на вмовляння І.Франка і М.Грушевського, йому прийшлося виступати в ролі «тимчасового режисера» театру в Тернополі.

Діалогічний характер листів М.Вороного дає повну інформацію про автора, формування його світогляду, про його однодумців і наставників. Саме в листах порушується широке коло суспільно-політичних проблем, яке не мало суспільної трибуни для виголошення. Воно навіть відтіняло увагу від особистих питань.

Сьогодні для розуміння особистості письменника набуває особливого значення інформація про його творчі контакти з колегами по письму, з однодумцями у життєвих позиціях та діяльності в громадському і культурному житті діаспорної спільноти.

У кінці минулого століття О.Г.-Галицька видала у США листи Є.Маланюка за останні п'ятнадцять років його життя, які були адресовані їй. Це надзвичайно багатий матеріал, який характеризує прекрасні і складні для поета стосунки. Сім'я, дружина й син – це найдорожчі люди для нього і життя без них завдавало йому невимовного болю. Будучи далеко від рідних, він постійно стежив за їхнім життям. Йому постійно сниться син, то він маленький, то уже дорослий «...Щось знову не маю вістки. Він (син) саме тепер «у війську» – щоб Мати Божа над ним мала свій Покров... Бо з таким прізвищем та ще й «у війську» – річ не дуже приємна» [51, с. 438].

В іншому листі читаємо: «Прошу Вас замовити Службу Божу за спокій душі раби Божої Богумили, яка залишила мене й сина увечері 4.10.63. Це єдина, незаступна, найдорожча Дружина. Стан мій такий, що писати про нього не варто. Мушу пережити і якось далі жити, але сенсу життя вже майже немає» [51, с. 449].

Цитовані уривки листів та поезія Євгена Маланюка широко представляють ставлення письменника до своєї сім'ї після того, як він змушений був залишити їх.

Письменник, добре знав ситуацію, яка склалася. Він усвідомлював, щоб не загинути, він повинен покинути Варшаву. У нього була інформація з листування П.Одарченком про розправу «енкавеевників» над поетом Юрієм Липою, який не хотів емігрувати далі на Захід і залишився в Галичині.

Подаючи інформацію про біографію Є.Маланюка, можна запропонувати зачитувати уривки листів окремим заздалегідь підготовленим учням. Так листовна інформація стане «живим» свідченням подій, які відбувалися з автором. Доцільно, щоб листи Є.Маланюка, П.Одарченка, Богдана Маланюка зачитували різні учні, які змогли б перебрати на себе їх роль, частково емоції, відчуття.

Із ходом війни і наближенням фронту до Варшави родина Маланюків вирішила залишити місто («У Варшаві ми, властиво, все покинули, як стояло... аж страшно згадати!») – розповідає автор у листі до близької йому адресатки. Спочатку до невеличкого села Кунштату в Моравії переїхала дружина з сином. Там жила рідня її матері.

Село розташовувалося подалі від великих міст і культурних центрів, поет думав, що зможе там «загубитися». Євген Маланюк приєднався до сім'ї весною 1945 року. Але перепочинок був тимчасовий.

Радянські війська «визволяли» одне за одним міста і села. Коли вони дійшли до сусіднього села, місцевий поліцейський розповів, що радянська військова комендатура має списки російських та українських емігрантів, які

підлягають негайному арешту. У тих списках є прізвище поета Євгена Маланюка, отже, йому потрібно негайно залишити Кунштат.

Вночі Євген Маланюк добирається до найближчої станції, звідти до Праги і далі до Німеччини. Все це робилося надто поспіхом й дружина не наважилася їхати з хворим сином в таку небезпечну дорогу. Поет навіть не міг подумати, що його втеча назавжди розлучить його з родиною. Вважав, що це буде тимчасово і він зможе повернутися до сім'ї. Ніхто тоді не думав, що радянські війська залишаться в Чехословаччині на довгі десятиліття.

Уже дорослий Богдан Маланюк у листах до батька повідомляв йому про бажання матері і її спроби нелегально перейти кордон, адже легально їх не випускали. Він описав спробу перетину кордону і арешт матері. Обійшлося поясненнями, що вони заблукали. Таким чином з травня 1945 року листування було єдиним спілкуванням родини. Спершу були листи із Регензбургу (ФРН), згодом, зі США, куди він переїджає у червні 1949 року [51, с. 477].

У творчості Є.Маланюка чітко простежується два періоди, які різняться тематично, стилістично, емоційно. Учням важко зрозуміти, чому «енергійна, войовнича, емоційно надривна» поезія Маланюка змінюється й наповнюється величезною ностальгією, сумом, філософським фатальним спокоєм у другому періоді творчості. Він уже не бореться, а по-філософськи приймає те, що посилає доля.

Звичайно, на таку зміну в творчості Маланюка вплинули події і результати Другої світової війни, а також учителеві варто сфокусувати увагу на особисті відчуття автора. Це те, що він опинився ще більш просторово віддаленим від України і від своєї родини, і надії на повернення та зустріч немає. Таким чином уривки з приватного листування поета допоможуть школярам краще осмислити поезію митця, його залізний і в той же час фатальний дух та безкомпромісність. За них автор дуже дорого заплатив своїм особистим життям.

Із листів уже дорослого сина учні дізнаються цікаву інформацію про те, як батько збирав для родини гроші і надсилав їм посилки. Автор робив це

чотири рази на рік. Кожен раз посилки надходили під іншим прізвищем, що у родини не виникало проблем. Також розповідав про старання матері, яка усіяко підтримувала культ батька, але так, щоб не зашкодити синові.

Детальне ознайомлення з біографією Маланюка вважаємо досить актуальним, зважаючи на сьогоденну ситуацію в Україні, на війну за справедливе визволення свого народу і звільнення своїх територій від рашизму. Сьогодні, як і в часи Другої світової війни, українці розпорошені по всьому світу, родини просторово розділені. Біографія Маланюка є однією з багатьох, які можуть повторитися нині. Тому життєва доля поета стане близькою нашим сучасникам, і проллє світло на розуміння його творчості.

Цікавий епізод з життя Маланюків знаходимо в листах Богдана Маланюка. Уже будучи дорослим він описує єдину зустріч батьків, про яку вони йому тоді не сказали, з міркування його ж безпеки Це відбулося через сімнадцять років самотності обох.

Зустріч відбулася у Варшаві восени 1962 року. Вийшовши на пенсію, поет зважився на ризиковану подорож до слов'янського світу. Ще у США, в посольстві Польщі, його пепередили, що вони не відповідають за нього у Варшаві. І все ж письменник вирішив відвідати місто, з яким було пов'язано стільки років життя. Зрозуміло, що дружина, переживаючи за сина, не покликала його на цю на зустріч.

«Батьки надіялися, що зможуть перехитрити спецслужби, та дарма. За обома, татом і мамою, – розповідає в листах Богдан Маланюк, – стежила таємна поліція у Варшаві, а потім у Секочині (16 км від Варшави), де тітка мала свій будиночок. Вони туди втекли, але незабаром і за будинком у лісі вже також стежили два-три агенти, так що вони вночі задвірками через поле й болото вернулися до Варшави й сховалися ще в одних знайомих. Під час відльоту літака на Нью-Йорк тато прийшов у останню хвилину, і знайомі обступили його так, щоб його не змогли затримати, коли він виходитиме на аеродромне поле. Мама вернулася до Праги розхвильована, але дуже щаслива.

Невдовзі по тому її допитувала держбезпека у Празі; 1963 року вона померла» [51, с. 478].

Письменник дуже важко переживав смерть дружини. Йому не давало спокою почуття провини, якої, власне, й не було. Докоряв собі, що так і не зустрівся із сином. Свідомість цього не давала спокою, виливаючись новими рядками поезій:

*Миколо Зерове, втративши сина,
Ти спромігся написати сонет.
Поможу, це до тебе вимога єдина,
Бо наразі не маю інших мет,
Крім одної:
вернути не рівновагу,
Тільки власне погоду духа
(це знає кожен поет) [51, с. 74].*

Цей твір вийшов у квітні 1964 року, напередодні чергової річниці їхнього шлюбу. Життя поета з того часу вже просто тліло. Але до нього в Нью-Йорк зміг приїхати Богдан. Приїзд сина додав поетові трохи життєвої сили й душевної рівноваги, митець прожив до початку 1968 року.

Запрошення для приїзду до США Є.Маланюк подав не від себе, а від знайомої поета п.Гайворонської. Вона багато допомогла самому поетові, коли він приїхав до Америки, поручилася у видачі йому громадянства США. Завдяки друзям письменник організував для сина цікаву програму знайомства з країною. Вони відвідали такі міста, як Нью-Йорк, Вашингтон, Річфілд, Стенфорд, Філадельфія, Ніагара, Буфало, Гантер.

Усю осінь вони подорожували і багато розмовляли за всі пропущені роки. Далі були листи і згодом відбулася ще одна зустріч влітку 1967 року у Франції. Там поет зустрічався з багатьма представниками української, польської, чеської еміграції. Далі вони з сином подорожували до Італії. Це було їхнє останнє побачення. З листів Богдана дізнаємося про подорож до Неаполя, Риму, Монте-Карло, папської резиденції у Ватикані. Євген Маланюк прочитав лекцію для вихованців Української Папської Малої семінарії.

Третя зустріч Богдана з батьком уже відбулася без батька... Син був запрошений на 100-річчя батькового ювілею до Новоархангельська на відкриття його погруддя.

Цікавим для учнів у власній кореспонденції виступає У. Самчук. Письменник залишив досить вагому епістолярну спадщину, яка надзвичайно поглиблює наші знання про епоху, у якій він жив, про специфіку його літературного і приватного життя. Великий емоційний заряд несуть, наприклад, сторінки листів У.Самчука, де розповідається про його зустрічі з О.Телігою та О.Ольжичем. Є згадки про повернення з вимушеної еміграції в Україну, як співпрацювали в Рівному, згодом зустрічалися в Києві, як він сприйняв жахливу звістку про розстріл О.Теліги в Бабиному Яру. Таким же безкомпромісним вояком постає із Самчукових листів О.Ольжич. Обидва поети-патріоти зображуються митцем як полум'яні учасники національно-визвольних змагань, свідомі українці, справжні лицарі Духу. В іншій кореспонденції знаходимо інформацію про інших представників «празької школи». Епістолярій письменника свідчить про його взаємини й товариські стосунки з Є.Маланюком, Ю.Шерехом, Л.Білецьким, О.Веретенченком, І.Багряним, В.Баркою, В.Вовк та багатьма іншими митцями. Такі листи варто використати й при ознайомленні з їх життєписом та творчістю.

У. Самчук розповідає про свої захоплення, уподобання навіть тоді, коли говорить про творчу діяльність. Наприклад, у листуванні до Є.Малаюка автор розповідає про своє творче піднесення в оточенні осінніх кольорів. Саме вони й загалом осінь як пора року спонукали його до творчості. «Осінь. Наш садок повний бронзи, крові, сліз і бурі. Я пробую ожити для творчості – пригадуючи екзальтовані дні моєї молодості. Чомусь так було. Що найбільше відчував і переживав якраз під шелест опадаючого листа» [45, с. 95].

Під час вивчення творів У.Самчука «Волинь» і «Марія» можна запропонувати учням знайти опис осені в текстах, співставити його з описами осені в епістолярії митця. Такий аналіз сприятиме не лише кращому

осмисленню творів митця, але й розкриє його внутрішні відчуття, захоплення й уподобання.

Із листування до Є.Маланюка видно, що автор зараховує себе до класичних реалістів, представником класичної літератури, який продовжує традиції І.Н-Левицького. На його думку, реалізм, раціоналізм – це «не лише наше, селянське. Це єдиний стиль усієї світової літератури широких полотен», «мені ж вже присуджена роль класика зі шкільної лави» [45, с. 111].

Фрагменти листування У.Самчука до Є.Маланюка будуть доречними у визначенні творчого методу письменника на підсумковому уроці вивчення творчості письменника. Тема творчого методу є досить складною для школярів. Тому пропонуємо зачитати деякі цікаві уривки листів, які стосуються таланту письменника й подаються ним у дещо алегоричному стилі. «Мені, як звичайно, не легко говорити про письменство, як про моє приречення – знаю лише, що в нашій літературній родині я, без сумніву, не своя дитина, можливо виродок, а можливо якимось зозулине яйце...» [45, с. 73].

В епістолярії творчої особистості, яким був У.Самчук, можна знайти відображення усього процесу роботи над творами. І цей процес був дуже складним. Завжди можна знайти цитати, які про це свідчать: «Мій «Ост» трилогія, величезне полотно, складна проблема, вимагається концентрація зусиль, місця і, по можливості, бути самим із собою. Сам по собі, несамовитий задум, я знаю, але як його уникнути? Питання на яке не знайдеш відповіді» [45. с. 71].

Отже, приватне листування У.Самчука сприяє розумінню того, що автор, працюючи над новим художнім текстом, немовби починав жити його часопростором, відчувати атмосферу того часу, що є свідченням неабиякого творчого потенціалу прозаїка.

У приватному епістолярії до Є. Маланюка У. Самчук зосереджується не лише на своїй особистості, він захоплюється поезією адресата. Автор говорить: «ваша вічно-жива поезія, повна духів – Рільке, Махар, Тувім – минулість, сучасність і майбутність, вложені в космічний простір фізичної

географії... Хто з нас сьогодні має ще таку силу жити в такій високій температурі чуття? У такій всеобіймаючій, многогранній екзальтації. Кожний вірш, кожна стрічка насичена наснагою, від дотику якої постає іскра» [45, 197].

У цьому фрагменті листа немає жодного слова про автора, однак учні можуть зробити вагомий висновок наскільки тонко відчував і цінував поезію автор, якою величною вона для нього була. А вміння поцінувати свідчить про високий смак у поезії, глибину її розуміння. І дарма, що сам автор не писав віршів.

Будучи головою правління МУРу він наполегливо вів роботу щодо об'єднання письменників на еміграції. Митець стежив за їх творчістю, підтримував своєю увагою. Засмучувався від того, що хтось із письменників з віком помирав. «В літературі такі новини: вийшов «Сад Гетсиманський» Багряного. – Ви вже напевно знаєте. Дуже добра книжка. Вийшов «План до двору» Осьмачки. Також не зла річ. Сумна новина, що помер В. Винниченко. Ви це, мабуть, також знаєте. Стара гвардія поволі відходить і не знати, чи зможемо їх гідно заступити. Наша організація МУР розпалася і нема можливості її зібрати назад» [45, с. 228].

У листі до Д.Нитченка У.Самчук повідомляє про проблеми з виданням творів української літератури. Письменник намагався залучати до цієї справи небайдужих й усіх зацікавлених людей. «З видавництвами справа зовсім зле. Я все роблю намагання рушити цю справу, але поки що наслідки не найкращі» [54, с. 79]. Така інформація з листування У.Самчука сприятиме усвідомленню учнів важливої літературно-громадської роботи письменника. Отже, окрім написання художніх творів, де автор виступив літописцем життя, він виконував величезну організаторську, видавничу, інформативну роботу. Дослідники творчості митця вважають, що такий епістолярій спонукає адресата до діалогу, до обміну думками, порадами, пропозиціями.

Досить цікавим, наповненим літературно-критичною проблематикою є листування У.Самчука з І.Багряним. У листах наявні гострі, але в той же час виважені й помірковані думки щодо проблем у літературі. Важливо, що кожен

із адресатів відстоював власні переконання. Такими є, наприклад, листи У.Самчука до І.Багряного у п'ятдесятих роках. У тоні дружньої, виваженої, подекуди невимушеної розмови спостерігається певне невдоволення У.Самчука політичною діяльністю І.Багряного, але це не заважає йому захоплюватися літературним талантом письменника, його незрівняним мистецьким обдаруванням та обговорювати з ним коло спільних питань та зацікавлень.

Незважаючи на ідеологічні розходження, їх зближували погляди на національну ідею в літературі та епічну романну форму твору як виразника національної ідеї. Письменники стежили за творчістю один одного і по-дружньому висловлювали свої зауваження й побажання в листах. У. Самчук надзвичайно позитивно відгукнувся на вихід роману «Сад Гетсиманський». Він писав: «З муками й хвилюванням прочитав Вашу прекрасну книгу «Сад Гетсиманський». Коли ми свого часу заговорили були про «велику літературу», то сьогодні бачимо, що ті наші наміри починають здійснюватись. Ваша книга, коли брати цей жанр, належить цілком саме до літератури великої» [43]. Далі в листі У. Самчук звернув увагу на символічну назву твору, яка, на його думку, не відображає ідею, заявлену в назві, і може зашкодити у сприйнятті твору особливо іншомовними читачами.

Згодом у листі до дружини В. Винниченка І. Багрянний висловлює свої сумніви щодо назви роману «Сад Гетсиманський». Можливо, така думка виникла в нього під впливом листа У. Самчука. «Мені чомусь хочеться, щоби французьке видання цієї книги мало іншу назву, а саме – «Брат». Цікавий знати Вашу думку, як людини, що знає французьку публіку, її смаки й психологію. Чомусь мені здається, що така біблійна назва як «Сад Гетсиманський» шкодитиме книзі, як титул, що не мобілізуватиме уваги французького читача» [1, с. 179].

Дискусія, що розгорнулася в листуванні письменників може бути продовженою на уроці під час вивчення роману. Учні можуть долучитися до думок опонентів і висловити власні погляди щодо заголовку роману. Можна

запропонувати творче завдання: дібрати власну назву твору, мотивувати її добір. Включення у технологію письменницького процесу, сприятиме заглибленню учнів у текст, досконалішому його пізнанню, зрозумінню того, наскільки важко дібрати влучну назву, щоб точно передати ідею твору й зацікавити читача текстом.

Досить багатий перелік адресатів наявний у І.Багряного. Є серед них ті, з якими автор підтримував зв'язок протягом усього життя. Саме на такі листи варто звертати увагу вчителеві під час вивчення творчості митця. Постійні учасники листування – близькі, рідні, друзі, колеги по перу – були найбільше обізнані справами письменника, його потребами, мріями і бажаннями.

Учителеві доречно ознайомити учнів з уривками перших листів під час опрацювання біографії письменника. Життєва активність молодого І. Багряного на початку його літературної діяльності перегукується з активністю й енергійністю в рядках листа вже дорослого, випробуваного важкими поневірваннями автора.

Школярам можна запропонувати дібрати епітети, що характеризують письменника кінця 20-х та кінця 40-х років ХХ ст. В учнівських відповідях будуть слова: активний, енергійний, чесний, відвертий, безкомпромісний... тощо. Характеристика 40-х років доповниться епітетами – хворий, але гордий і нескорений. Втративши найдорожче – батьківщину й власне здоров'я, письменник зберіг найкращі людські якості й надалі не втрачав оптимізму. Підтвердженням цього є його листи як достовірні документальні свідчення про події, людей, епоху. Вони щирі, відверті, життєствердні. І. Багряний заохочує, підбадьорює до діяльності адресата, він «весь звернений до нового світу» і навіть збентежений тим, що «наші люди не опановують і не освоюють тих країн, куди їх закинула доля» [54, с. VII].

Ознайомлюючи учнів із біографією митця, учитель зверне увагу на трагічний період ув'язнень і концтаборів. Хронологія ув'язнень і надлюська стійкість та сила духу письменника під час перебування там вражають, видаються нереальними, перебільшеними як для звичайної людини, яка здатна

вижити в таких умовах. Достовірним свідченням цих подій є листи написані в санаторію міста Сан-Блазієн, де митець постійно проходив лікування й підтримував підірване в тюрмах здоров'я.

Зачитані уривки з епістолярію автора, зможуть ще раз переконати учнів, що все це насправді відбувалося, сприйняти і краще усвідомити отриману інформацію. У листі, датованому 1948 р., І. Багрянний повідомляє: «Проходжу капітальний ремонт, пане Дмитре. Якщо все добре піде – то може ще поживу і попрацюю» [54, с. 8]. У цьому ж листі автор нарікає, що йому закриті всі шляхи на виїзд за океан і він змушений залишатися в Німеччині.

Боротьба з хворобою продовжується до останніх днів життя. У 1963 р. автор пише: «Коли б Ви були тут, коло мене, й побачили, як я борюкаюсь за життя, Ви б не нарікали на мене, що не пишу листів. Щоб Ви знали, я ось уже рік не вилажу з лікарень, борюсь з хворобою, підданий різним лікарським маніпуляціям. Серце. Здається, моя пісенька проспівана» [54, с. 30].

Це був останній лист, написаний І. Багрянним до Д. Нитченка за місяць до смерті автора. Але й тут він намагається говорити про свій фізичний стан з оптимізмом, не впадати у відчай.

Про свої проблеми зі здоров'ям І. Багрянний розповідав лише найближчим друзям. Таким для нього був і Григорій Костюк. У листі до нього автор писав: «Цими днями трохи дуба не врізав. Маю тяжке захворювання коронарних судин і, брат, крутить мене ця біда в гудзик. Так що, може, оце напишу тобі листа, а вдруге чи й доведеться... Але це все між нами, не люблю нарікань і не хочу, щоб їх хтось від мене чув. Це тільки для того, щоб ти був у курсі справ, в разі довго не писатиму, друже мій» [33, с. 281].

Особливість письменницького листування в повідомленні фактичної інформації з власної біографії, в уточненні суперечливих моментів життя. Через листування відбувається налагодження контактів з іншими адресатами. Перебуваючи в Новому Ульмі, Д. Нитченко відновив переписку з В. Винниченком. З його листів до адресата учні дізнаються, що автор надіслав йому роман І. Багряного «Тигролови» й отримав позитивний відгук. У листі

В. Винниченко зауважує: «Буду щиро радий, коли він мені напише і ми зможемо нав'язати ближчі відносини» [54, с. 35]. Таким чином, Д. Нитченко посприяв досить широкому листуванню між В. Винниченко та І. Багряним.

Учнів зацікавить надзвичайно схвальна оцінка роману «Сад Гетсиманський», яку В. Винниченко висловив у листі до автора: «Вельмишановний Іване Павловичу, велике спасибі Вам за пересилку книги і за книгу. Вона – великий, вопіючий і страшний документ... (...) Чи робляться закиди про переклад її на чужинні мови? Я зроблю все, що сила моя буде, для Вашої великої книги і для істини» [52 с. 189].

Величезне бажання посприяти в перекладі роману та розповсюдженні його серед іншомовних читачів мотивуватиме учнів до прочитання тексту. Саме з листування двох письменників стає відомо про те, що В. Винниченко доклав багато зусиль для перекладу роману французькою мовою.

І. Багрянний був принциповою людиною, непоступливим і безкомпромісним у переконаннях і вчинках. Він багато дискутував зі своїм сучасником У. Самчуком. Про це можна подати цікаву інформацію з їхнього листування. Митець високо цінував Самчука-письменника й пропонував йому не «розпорошуватися» на просвітницьку діяльність в Канаді. І. Багрянний вважав, що для У. Самчука буде достатньо лише продовжити свою літературну діяльність й написати «одну добру книжку» [54, с. 8)]. У той же час У. Самчук рекомендував І. Багрянному менше уваги приділяти політичній роботі, бо вона вичерпує його як письменника і підриває здоров'я.

З листів письменника до адресатів дізнаємося про його величезні творчі задуми. Митець переживає, що хвороба завадить їх здійснити. У листі до Д. Нитченка 1953 р. автор пише: «Я зараз, користуючись з того, що перебуваю в санаторії, хотів би в якійсь мірі навестати втрачене і щось створити. Чи вдасться, не знаю, але працюю багато. Дуже багато! Можу поділитися секретом: хочу написати роман... про що б Ви думали? Про повстання на панцернику «Потьомкин» [54, с. 14]. Автор хоче запропонувати нову концепцію твору «під українським кутом, – як повстання української стихії, колишніх

кріпаків Потьомкіна, нащадків Самійла Кішки й цілого українського Запоріжжя. Пишу книгу й всіх експлуатую у всіх світах на предмет присилки літератури про Потьомкіна-князя, про Кубань, про заселення Чорномор'я тощо» [54, с. 14–15]. Лист розповідає не лише про задум автора щодо великого епічного полотна, але й про голибокий і тривалий процес роботи над ним: опрацювання історичної літератури, етнографічних джерел тощо.

Своїми задумами І. Багрянний ділиться в листах до інших адресатів: «...написати героїчну епопею про легендарний корабель-панцерник «Потьомкін» [1, с. 215], «епічну, сонячну книгу» «Мулярі» – «про мій рід, про нашу Слобожанщину, про сонячне дитинство, про людину на українській землі» [1, с. 214], «роман про Юрка Тютюнника. Це бо єдина постать в нашій революції, про яку можна написати роман» [1, с. 216] тощо. Вражає характерна спрямованість автора до великих епічних полотен, до національної історії й героїки. Інформація є важливою, навіть незважаючи на те, що задуми не були втілені в життя.

Є думка, що Іван Багрянний планував продовжити роман «Тигролови». У листі до П. Волиняка є цікава фраза, де автор говорить про свої творчі плани: «Крім того уривками шкіщую другу й третю частини роману «Тигролови» – продовження того, що написано» [1, с. 216]. Відомо, що упродовж 1950–1963 років автор листувався з іншими адресатами, де він обговорював різні питання, пов'язані з романом «Тигролови», зокрема, видання твору в Італії, Голландії, США і Канаді, про зацікавлення романом голівудської кіностудії тощо.

Після ознайомлення з уривками листів І. Багряного можна запропонувати учням продовжити роман і втілити в життя авторський задум, не обмежуючи їх у виборі жанру. Це може бути роман-подорож, роман-роздум, роман-есеї тощо. Проектуючи майбутнє героїв, варто звернути увагу учнів на такі моменти: куди далі «помандрують» герої твору, чим зможуть займатися в житті, чи збережуть свою національну ідентичність, перебуваючи просторово далеко від України тощо. Цікаво відстежити в учнівських текстах тенденцію чи її відсутність щодо структури автобіографічного героя.

Варто відзначити, що в листах І. Багряного немає ліричних відступів, роздумів. Їх композиційна будова досить фрагментарна. Автор повідомляє конкретну інформацію, не вдаючись до деталей, трохи поспіхом, ніби переживає, що не встигне все сказати. У листах часто просить пробачення за невчасну відповідь. Усе це є документальним свідченням того, що письменник був надто завантажений роботою, мав багато творчих планів, спішив жити й спішив утілити в життя всі свої плани.

У листі до Г. Костюка 1961 р. автор пише: «Скільки задумів лежить нездійснених, вже виношених, вже розпрацьованих, але не доведених до завершення речей! І чи зможу я їх завершити з угробленим серцем, з дірявими легенями і, з такою несамовитою втомою, що хочеться просто стати каменем і не рухатися вічність... Вибач. Не буду. Це дурне. Мовчу» [33, с. 282–283].

Учні можуть продовжити завдання по добору епітетів до характеристики митця. В останні роки автор позиціонується як людина з величезною жагою до життя і якнайшвидшим бажанням втілити свої літературні задуми.

Використання уривків з листів І. Багряного допоможе створити відповідний емоційний стан учнів перед вивченням його творів. Адже таке неймовірне уміння протистояти тоталітарній системі, життєвим проблемам, важкій хворобі зближує автора з героями його творів. Його автобіографічні літературні персонажі – це зідеалізовані герої, які не нарікали на обставини життя, а мужньо приймали усі випробування. У створеному образі героя-борця простежується особистість письменника. Читачі часто ототожнюють образ героя з образом письменника. Створивши ідеального героя, Багрянний власним життям випробував його ідеальність. Художні полотна автора переконують: «у площині літературної, громадсько-політичної діяльності він залишився вірним собі до останніх днів, не зрадив своєї непохитної віри в Людину» [52, с. 193].

Уривки з листів І. Багряного протягом уроку можуть зачитувати учні, виступаючи від імені його адресатів Д. Нитченка, В. Винниченка, У. Самчука. На завершення уроку можна зачитати уривок з листа-відповіді І. Багряного на відзначення в 1956 році в Мельбурні його 30-літнього ювілею. Творчий вечір

організував Д. Нитченко за участю членів Літературно-мистецького клубу, на якому була виголошена доповідь про життя і творчість митця, зачитувалися поезії та уривки з прози. Багряному надіслали листівку з вітаннями й підписами усіх присутніх на ювілеї. У відповідь на зворушливу подію письменник написав: «Дорогий Друже Дмитре! Дякую за листа. А особливо дякую за героїчну працю по влаштуванню літературного вечора. Мені аж незручно, що з-за моєї скромної особи Ви (і Ваші колеги) завдали собі стільки труду. Окремо дякую за присланого, підписаного так багатьма особами листа привіту. Коли би Ви знали, як це дорого для мене коштує в моїх тяжких умовах, такого душевного і нервового перенапруження. Це більше як тисячі грошей. Взагалі цього жодною мірою не можна виміряти, бо почуття недаремності своєї праці і своїх терпінь не вкладається в звичайний вимір» [54, с. 19].

У листі відчувається скромність автора і вдячність за поцінування його творчості далеко за межами України. Листа, в якому автор висловлює подяку, варто зачитати учневі від імені І. Багряного. Це «оживить» події, зменшить просторову дистанцію, дозволить «наблизитися» до автора як людини і митця.

Письменники, які перебували під безпосереднім тиском тоталітарного режиму, надавали особливого значення епістолярним текстам. Це певним чином не настільки, як самі художні тексти, контролювалося владою. Звичайно, що така кореспонденція зводилася до ділового мінімуму, часто недоговорювалася, однак навіть таке письменницьке листування мало важливе значення, заміюючи собою навіть літературну критику.

В ознайомленні з творчістю Олени Теліги, з її діяльністю у державотворчому процесі України важливо долучитися до опрацювання приватного епістолярію поетки. Учням важко сприйняти фактичну інформацію про її життя без доповнених знань від знайомих, друзів, колег по перу. А повною мірою підтвердженням цьому може стати ознайомлення з приватним листуванням Олени Теліги. Адже безперечно в таких приватних діалогах найкраще проявляються усі риси, властиві особистості: світогляд, життєві позиції, ставлення до навколишнього світу та людей, риси характеру.

Про ставлення О.Теліги до листів говорять її слова: «Все ж таки добра річ – листи. Часом вони значно краще передають думки людини, аніж розмова. Підчас розмови, може хтось вийти, перебити, зрештою, якимось необережним словом твою думку злякати і скерувати в інший бік. А коли пишу весь час переді мною твоє обличчя з найкращим твоїм виразом: дуже жіночим, дуже ніжним і якимось «всерозуміючим і всепрощаючим» [77, с. 149].

Цікавим для школярів стане листування Олени Теліги з подругами, і, в першу чергу, з Н.Лівицькою-Холодною. Крім цього, епістолярна інформація продемонструє широку панораму емігрантського життя поетки в Празі, Варшаві, краще сприятиме розкриттю мотивації повернення її в Україну.

Епістлярій О.Теліги, як і творчість і загалом життя, невеликий. Вона часто переїжджала з місця на місце, тому багато листів було втрачено. Далі війна, діяльність у підпіллі, арешти не сприяли збереженню листів навіть від дуже дорогих їй людей. Однак знаючи її товариський характер, можна припустити, що вона писала багато листів.

Про її листування є згадки конкретних адресатів. Так, Юрій Стефаник (син відомого письменника), згадуючи про своє знайомство з Оленою Телігою на іменинах у [77, с. 7] Дмитра Донцова у Львові в 1938 році, писав: «З того часу ми досить жваво кореспондували, Олена Іванівна написала мені яких 20 листів, я їй не менше – і її, і мої листи, здається, загинули» [77, с. 8].

Про їхнє листування згадує О.Жданович та Євген Маланюк. Сама О.Теліга не раз згадувала про листування з Леонідом Мосендзом і навіть присвяченій йому поезії дала заголовок «Лист». Є згадки про листування О.Теліги з Д.Донцовим, Є.Маланюком.

На разі її листи розкидані по різних рукописах, архівах й ждуть свого часу. Загалом на сьогодні збереглося близько 50-ти кореспонденцій О.Теліги до різних адресатів, які в повній мірі розкривають характер поетки, етапи формування світогляду, літературну й політичну діяльність, мотивують її життєву позицію тощо.

Система цінностей людини, її життєві ідеали найкраще проявляються в спілкуванні з друзями. Однією з них була для О.Теліги була Н.Лівицька-Холодна.

О.Телігу і Н.Лівицьку-Холодну об'єднувала і дружба, і схожість деяких поглядів, адже без них і дружба не виникає. Вони обидві належали до «празької» школи поетів. На думку дослідника Юрія Шереха, їх поєднували «риси світогляду, ідеології, віри. Віри в існування окремої української «національної духовності» і волі до її вдосконалення» [84, с. 12].

Листи О.Теліги – яскраве свідчення того, якими морально-етичними і світоглядними засадами керувалася вона у своєму житті. До наведених її думок про дружбу варто додати, що до цього почуття вона ставила досить високі вимоги і вважала, що саме стосунки з Н.Лівицькою-Холодною будуть відповідати її ідеалу жіночої дружби, бо в дружбі з чоловіками, яку вона дуже цінувала, завжди є своє «але». Авторка зізнається, що раніше не вірила в жіночу дружбу й не уявляла, що зможе подружитися з жінкою через заздрість, дрібничковість тощо.

До дружби вона ставила високу планку. «...я страшна ідеалістка і надаю цьому слову велике значіння. І я вірю твердо, що у нас з тобою буде справжня, хороша і глибока дружба...» [77, с.149]. Вона вважала, що дружба буде сприяти їх самовдосконаленню, допоможе справитися з негативними рисами характеру, а для цього треба бути щирими і вимогливими одна до одної [77, с.149].

О.Теліга надавала великого значення самовдосконаленню і сподівалася, що разом з подругою вони будуть працювати над своїм інтелектуальним розвитком. Не раз писала, що разом працюватимуть над рефератами, будуть обмінюватися думками з приводу прочитаного, а дружба і взаємна підтримка буде сприяти проведенню в життя їх планів: «Ми маємо якісь думки, розвиток, здібності, але брак нам, кожній зокрема, самовпевненості і смілості, щоб свої плани перевести в життя. Вдвох, підтримуючи одна одну, ми їх переведемо» [77, с. 150].

Дружба двох письменниць, яка чітко простежується з їхнього листування, може спонукати до цікавої бесіди для старшокласників.

Питання до бесіди:

- Чи є у вас друг (подруга)?
- Чи подібна у вас система цінностей?; В чому її відмінність?
- Чи вірите ви в жіночу дружбу?
- Про значення дружби в житті людини тощо.

Дві молоді, привабливі жінки не могли не говорити про таке почуття, як кохання. Листування між ними допомагає зрозуміти, як ставилася О.Теліга до цього почуття, як розуміла стосунки між жінкою і чоловіком. В творчості поетки цій темі присвячено багато віршів.

Уривки листів, які можна зачитати на уроці, допоможуть старшокласникам краще осягнути її поезію, зрозуміти, яке місце поруч з чоловіком визначала О.Теліга для жінки, розшифрують деякі присвяти її поезій.

О.Теліга завжди фіксувала, як людина ставиться до України, і це значною мірою визначало її ставлення до цієї людини. Будь-яку щиру прихильність до України і роботу заради української справи вона цінувала дуже високо. Про себе ж і про Н.Лівицьку-Холодну О.Теліга впевнено писала: «Наша «українськість» не підпадає під жадні вітри, не йде на жадні компроміси» [77, с. 153].

Таким чином її листи можуть стати шифром до аналізу певних поезій. А добір епіграфів до учнівських творів чи епіграфа до уроку в ролі цитати з листа можуть стати цікавою формою роботи на уроках української літератури. Н.Петриченко зазначає, що «Використання таких афористичних характеристик є досить вдалим методичним прийомом. Пошуки цитат можуть стати одним із видів домашніх завдань» [57, с. 13].

Особливий епістолярний доробок представника української еміграції, ровесника і однодумця Олени Теліги – Олега Ольжича. Адресатом його недавно віднайдених листів став батько Олександр Олесь. Дослідники

творчості поета об'єднали його листи у цикл під назвою «До батька». Період написання листів 1922 рік. Близько трьох років поет писав листи батькові, який перебував за кордоном. Із листів молодий хлопець виступає вразливим, ніжним, навіть сентиментальним, на відміну від його поезії, суворої, «залізної», стриманої.

Поет незадоволений своєю фізичною силою й жаліється батькові на тілесну слабкість, на те, що не зміг перепливти річку Дніпро. У відповідь батько заспокоює сина, доводить йому, що сила духу, розуму компенсує йому ці недоліки і саме це є головним, а не фізична сила.

Словесникові доречно наголосити, що бажання виглядати сильним, суворим мотивувало його до добору власного псевдоніму: Ольжич – що означає син, нащадок князя Олега. Таким чином, митець в якійсь мірі відсторонюється від м'якого і ніжного псевдоніму батька – Олесь, навіть, незважаючи на те, що дуже любив його і поважав: Ольжич – Олесь.

На уроці з вивчення творчості О.Ольжича учням доцільно запропонувати творче завдання. Зачитати в класі поезії Ольжича і Олесь. Звичайно поезію Олесь заздалегідь підготувати, адже з його творчістю вони ознайомилися раніше. Можна нагадати учням уривки двох-трьох поезій і паралельно зачитати поезію Ольжича. Поезію можна зпроектувати на дошку, щоб вона була в полі зору учнів і визначити завдання: дібрати синонімічний ряд епітетів, (наприклад, прикметників), які її характеризують. Таке зіставлення поезії, псевдонімів митців сприятиме кращому розумінню їх творчості, виокремленню їх індивідуальних особливостей з числа інших письменників.

У вивченні життя і творчості В.Стуса вагоме значення мають листи поета. Учні повинні зрозуміти наскільки митець вирізнявся від інших шістдесятників. Епіграфом до уроку вивчення біографії автора можна запропонувати рядки з листа поета до батьків 1976 року: «Головне – я в дорозі. І – на своїй дорозі. А решта – то не так важливо» [75, с. 33].

Вивчення його поезії повинно подаватися невіддільно від життєвої долі. А концепцію долі митця допоможуть сформувати, у першу чергу, листи до дружини, сина Дмитра, до батьків, а також до І.Дзюби.

Зразок високої подружньої любові, для якої не існує відстаней і перешкод, любові – поваги – вірності пройняті кореспонденції Василя Стуса до дружини. Інтимний дискурс митця виразно простежується на суспільному тлі. Поет не мав змоги в листах лишитися з дружиною на самоті (жорстка цензура, обмежений ліміт листування) – у двох листах на місяць треба було сказати все і звернутися до всіх. Через неї він здійснював своє спілкування зі світом, через неї розповідав іншим про своє внутрішнє життя, у віршах почувався вільнішим, міг вповні віддатися чуттєвості, про що свідчать такі поезії, як «Ти тут, ти тут...», «Той спогад: вечір, вітер і печаль...», «Вбери-но білу сукню...», не кажучи вже про шедевр еротичної лірики «Вона лежить, як зібгана вода...».

Особливо цікавими для школярів будуть листи батька до свого сина. Важливо використати уривки листів до п'ятирічного хлопчика і обов'язково, хлопця-підлітка, адже тюремне ув'язнення В.Стуса було тривалим у часі. Саме через листи автор доносив свої батьківські поради і повчання. З маленьки хлопчиком він говорив про добро і зло, а коли син став дорослішим, він акцентував увагу на його життєвій позиції.

Учням можна запропонувати завдання, в якому розглядається листування з погляду відображення певних тем, мотивів тощо. Наприклад, з окремих заздалегідь визначених листів виокремити важливі поради синові. Під час уважного опрацювання приватного епістолярію учні відберуть основні:

- заохочення до вивчення іноземних мов;
- заохочення до прочитання філософських праць;
- любов до української мови, культури мовлення;
- любов до української і світової культури та літератури.

Автор сконцентрував свою увагу на інтелектуальних філологічних здібностях. Самостійну роботу над листами можна продовжити бесідою:

- Чи на сьогоднішній день поради В.Стуса синові актуальні?
- Які із запропонованих порад ви візьмете до уваги в своєму житті?;
- Які поради ви хотіли би додати? тощо.

Уривки з приватного листування потрібно опрацьовувати так, щоб викликати співпереживання до життєвого вибору поета. За допомогою різноманітних методичних прийомів і засобів уроки можуть бути цікавими, учні можуть спробувати себе в ролі дослідників, яким поет нагадує і розшифровує такі важливі сьогодні поняття «рід», «патріотизм», «подвиг».

Величезна епістолярна спадщина наявна в Олеся Гончара. У 2011 році вийшло друком листування автора (збірка отримала назву «Листи»). Сам автор висловився про цей жанр коротко, але суттєво: «І все-таки... найкраща з нагород – листи людські» [10, с. 46]. На сьогодні дослідниками зібрані листи відомих митців до О.Гончара як продовження епістлярного діалогу між ними. Листи до митця – це листи М.Бажана, О.Вишні, А.Малишка, П.Панча, М.Рильського, П.Тичини, Ю.Яновського та інших. Саме вони своїми настановами допомагали О.Гончару виходити на літературний шлях.

Використання таких листів (офіційних і приватних) на уроках вивчення творчості адресата і адресантів допоможе відтворити дух і ритм епохи другої половини ХХ століття. З епістолярної спадщини, в якій, на відміну від спогадів, немає авторського суб'єктивного бачення світу, учні отримують більше інформації про такі історичні періоди, як «післявоєнний тоталітарний сталінізм, обнадійливу і зрадливу хрущовську відлигу, брежнєвський застій і першопочатки української незалежності».

Висновки до Розлілу II

Отже, приватний епістолярій письменників як один зрізновидів багатовекторної творчої направленості має особливе значення під час вивчення української літератури в закладах середньої освіти. Він долає межі приватності й стає «документом доби», стає особливою формою освоєння дійсності, адже

дотичний до наважливіших історико-літературних процесів, що відбувалися в як в Україні, так і за її межами.

Епістолярій письменників ХІХ-ХХ століття, в контексті якого можна говорити про листи Т.Шевченка, І.Франка, письменників 20-их років, «табірну» кореспонденцію шістдесятників, приватне листування письменників діаспори відзначені високим патріотизмом й представляють незламність їх духу, почуття громадянського обов'язку.

Як найвагоміше першоджерело для рецепції художнього світу митця, листування має велике пізнавальне і виховне значення для сучасних школярів, адже сприяє виразнішому і глибшому розумінню його феномена, розширенню світобачення учнів, проглибленню і узагальненню отриманих на уроках знань. Письменницький епістолярій виступає засобом заохочення до пошуку інформації, індивідуальної роботи, до творчості, спонукає до саморозвитку й самоосвіти.

ВИСНОВКИ

Письменницький епістолярій є ваговою складовою літературного доробку митця. Він характеризує культурно-історичний, мистецький контекст епохи та роль і місце письменника в її просторі. Вивчення приватного листування в сучасній школі має важливе пізнавальне й виховне значення. Воно є відображенням доби автора й дає можливість краще осмислити історичні, суспільно-політичні, культурологічні умови життя і написання художніх творів. Листи є яскравим свідченням морально-етичних якостей письменника, допомагають у розкритті авторського задуму твору, історії його написання і побутування, критичних оцінок літературними критиками тощо.

Здійснений аналіз епістолярної спадщини українських письменників дає підстави зробити певні висновки:

- приватний епістолярій – це багатоаспектне явище, інформативно багате й різнобічне, що виокремлює конкретну особистість в контексті конкретної епохи;
- листування завжди пов'язане з автобіографією, з творчістю, й простежується через прояви духовного життя письменника;
- приватна кореспонденція виникла як синтез приватного і дружнього листа і відображає безпосередність, довільність процесу творення епістоли як жанру, представляє творче обдарування й особливості характеру письменника;
- листи письменника та його кореспондентів – блискучі зразки епістолярного стилю, що характеризують високий рівень змістовно вільних зв'язків письменника та його оточення;

- кореспонденції митців – це живі сторінки історії, історії літератури, історії суспільної й громадської думки, історії літературного побуту та суспільної боротьби.

Способи структурування приватного епістолярію письменника сприятимуть ефективнішому та раціональнішому використанню їх на уроках української літератури.

Аналіз стану використання письменницького епістолярію у загальноосвітній школі дає підстави стверджувати, що він має не системний, а довільний характер, який визначається потребою вчителя у необхідності залучення матеріалу. У методичній науці на сьогодні наявна недостатня кількість досліджень, в яких пропонується системна робота з вивчення епістолярію в середніх і старших класах у процесі вивчення життєпису письменника і його художніх текстів.

Учні значно ефективніше й результативніше сприйматимуть письменницьке листування, якщо його опрацювання буде відбуватися за умови застосування системного підходу. Системний підхід передбачає розуміння літературознавчих визначень, що стосуються жанру листа, уміння працювати з епістолярним текстом, аналізувати, визначати нову інформацію, співставляти з відомими фактами, досліджувати (займатися пошуковою роботою), працювати індивідуально і в групах, на уроках та у позакласній роботі тощо, використовувати інформацію з епістолярію під час опрацювання й аналізу авторського художнього тексту.

Основою методичної системи, на яку спрямована увага, є автор і художній текст. Тому використання епістолярію спрямоване на розкриття характеру автора, його життя і діяльності в суспільстві, його особистості, формуванні світогляду, на його художній текст, його аналіз, оцінку в контексті інших творів, творчості загалом, в контексті епохи, історико-літературного процесу тощо. Використання приватного листування на уроках літератури знаходиться в межах вимог шкільної програми та вікових можливостей учнів

у сприйнятті запропонованого матеріалу – його обсягу, складності, науковості, плануванні тощо.

Рівень володіння школярами теоретичними положеннями, знаннями в контексті епістолярного жанру вказує на доцільність використання письменницьких кореспонденцій на уроці, на ефективність їх опрацювання.

Систематична робота з вивчення письменницького епістолярію на уроках спонукає до зацікавленості проблемою, до пошуку індивідуальних шляхів її вирішення. Авторське самозаглиблення у власний духовний світ, представлене в листах, спонукає школярів до самовиховання й самоосвіти.

Отже, епістолярій писменників є не лише документом приватного спілкування. Він виходить за межі приватності й стає надбанням письменника, його спадщиною, його самовираженням й самопізнанням дійсності. А мета залучення епістолярію до структури й змісту уроків літератури – показати неповторну особистість автора спогадів, розкрити еволюцію його світогляду з точки зору відображення цих процесів у творчості, визначити місце й роль у літературному житті держави, передати значення того чи іншого твору для майбутніх поколінь тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багрянний І. Листування 1946–1963: у 2 т. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1. 706 с.
2. Богдан С.К. «Озовись до мене хоч інколи.» (Мовноповедінковий статус Шевченкових адресантів) // *Дивослово*. 2000. №5. С. 15-20.
3. Бондаренко Ю. Методика шкільного вивчення української літератури на засадах ідеаційно-концептуального підходу : теорія і практикум : навч. посіб. для студ. філологічних факультетів. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. 199 с.
4. Бородіца С. Наративні особливості мемуаристики Уласа Самчука періоду МУРу. Українська наука у європейському контексті. Німецько-українські наукові зв'язки. Зб. наук. пр. Том ІХ. Мюнхен: НУНО, 2016. С. 262-267.
5. Вашків Леся Епістолярна літературна критика: становлення, функції в літературному процесі. Тернопіль: Поліграфіст, 1998. 134 с.
6. Вознюк О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти : інтегративний підхід : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 684 с.
7. Войцехівська І. Н. Епістологія. Короткий історичний нарис. Київ, 1998. 54 с.
8. Волошина Н. Наукові основи методики літератури : навч.-метод. посіб. Київ0 : Ленвіт, 2002. 344 с.
9. Волошина Н. Про державні стандарти базової і повної середньої освіти учнів з української та зарубіжних літератур // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2004. № 4. С. 2-3.
10. Галич В.М. Лист як складова частина жанрової парадигми публіцистики Олесь Гончара // *Літературознавчий збірник*. Донецьк: Дон НУ, 2003. Вип. 14. С. 46-57.

11. Галич О. А. Письменницькі мемуари в школі. Луганськ : Знання, 2001. 146 с.
12. Галич О. Мемуари на уроках української літератури в школі // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. № 1. С. 4–7.
13. Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ: Знання, 2001. 246 с.
14. Гладкий В. Листи письменників // *Українське літературознавство*. Львів, 1970. Т. 8. С.13-17.
15. Голобородько Я. Сучасна школа і новітня українська література // *Українська мова та література*. 2006. № 5. С. 3-4.
16. Горак Р. Іван Франко. Гімназія. Книга третя. Львів: Місіонер, 2002. 360 с
17. Дегтярьова Г. Підготовка до проведення сучасного уроку в умовах інформатизації освіти : навч.-метод. посіб. Харків : Харківська академія неперервної освіти, 2011. 220 с.
18. Демчук О. Життєпис письменника : Конспекти нестандартних уроків. Київ : Педагогічна преса, 2002. 192 с.
19. Денисюк І. Спогади. Літературознавчі та фольклористичні праці. Т. 1. Кн. 2. Львів, 2005. 486 с.
20. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : Постанова КМ України від 23.11.2011 р. № 1392 // *Інформаційний збірник МОН України*. 2012. № 4-5. С. 3-56.
21. Діалогічне прочитання української літератури : монографія / За заг. ред. Г. Токмань. Київ : Міленіум, 2007. 486 с.
22. Жила С. О. Теорія і практика вивчення української літератури у взаємозв'язках із різними видами мистецтв у старших класах загальноосвітньої школи : монографія. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2004. 360 с.
23. Заболотна Т.В. Епістолярна спадщина В.Винниченка: адресування і стиль: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 189 с.

24. Загоруйко Н. А. Літературно-естетичний дискурс таборового епістолярію українських шістдесятників : Кам'янець-Подільський, 2012. 195 с.
25. Зарецька О. Ситуативні чинники розуміння особистого досвіду (методологічні аспекти) // *Актуальні проблеми психології : Психологічна герменевтика* / За ред. Н. Чепелевої. Київ, 2006. Т. 2, вип. 4. С. 58-70.
26. Зарицька Л. Жанрово-стильові особливості епістолярію Івана Франка (на матеріалі інтимного листування) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2011. 19 с.
27. Ільків А. Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть: автореф. дис. ... д. філол. наук : 10.01.01. Київський ун-т імені Бориса Грінченка. К., 2016. 43 с.
28. Інформаційно-комунікаційні технології в педагогічній освіті : навч. посіб. / За наук. ред. О. Пехоти, Т. В. Тихонової. Миколаїв : Іліон, 2013. 252 с.
29. Ключек Г. Д. Концепція реформування літературної освіти в середній школі (предмет – українська література). Коментований варіант // *Дивослово*. 2011. № 10. С. 4-16.
30. Ключек Г. Зі студій про літературну освіту. Зб. статей і матеріалів. Тернопіль, 2013. 192 с.
31. Ковбасенко Ю. І. Біографія письменника і викладання літератури // *«ПостМетодика»*. № 6(70). 2006. С. 6-18.
32. Колошук Н.Г. Табірна проза в парадигмі постмодерну. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 499с.
33. Костюк Г. У світі ідей і образів: Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980. Київ, 1983. 298 с.
34. Коцюбинська М. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2009. 582 с.
35. Крат А. «Як перший полиск світанку ...» (Епістолярна спадщина М.Г.Куліша: спроба культурологічної розвідки) // *Кур'єр Кривбасу*. 1996. № 53-54. С. 60.

36. Кремень В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.
37. Кузнецов В. Втілення етико-естетичної максими у поглядах Василя Стуса на призначення митця та мистецтва // *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія літературознавство*. Харків : ППВ «Нове слово», 2008. Вип. 2. С. 105–109.
38. Кузьменко В. Епістолярій українського письменства періоду «розстріляного відродження» як вияв авторської свідомості в умовах тоталітаризму // *Третій міжнародний конгрес українців. Літературознавство*. Харків, 1996. С.145–149.
39. Кузьменко В. І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50х років ХХ ст. [монографія]. Київ : Просвіта, 1998. 305 с.
40. Кузьменко В.І. Словник літературознавчих термінів. Київ, 1997. 228 с.
41. Курило Л.М. Епістолярій Олесья Гончара і творча індивідуальність письменника. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2006. 200 с.
42. Куцевол О. М. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія) : навч. посіб. Київ : Освіта України, 2009. 464 с.
43. Лист У. Самчука до І. Багряного // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 195. № 320.
44. Лист У. Самчука до Ю. Шереха. // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 195. № 873.
45. Листування митрополита Іларіона / Упорядник о. Юрій Мицик. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 566 с.
46. Ляхова Ж. За рядками листів Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1984. 134 с.
47. Ляхова Ж. Історія української епістології: дослідження та видання епістолярної спадщини // *Слово і час*. 2006. № 6. С. 70-81.
48. Мазоха Г. Літературна мемуаристика: Навчальний посібник-хрестоматія. Київ: Міленіум, 2008. 416 с.
49. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... дра філол. наук:

- спец. 10.01.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2007. 36 с.
50. Мазоха Г. С. Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття : жанрово-стильові модифікації : [монографія]. Київ : Міленіум, 2006. 344 с.
51. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Серія «Ad fontes» – «До джерел». Львів: Світ, 2005. 496 с.
52. Михида Л. Творча та політична діяльність І. Багряного в оцінці В. Винниченка // *Наукові записки. Серія: філологічні науки*. 2010. Вип. 92. С. 189-193.
53. Назарук М.Й. Українська епістолярна проза кінця ХVІ – поч. ХVІІ ст.: Київ, 1994. 192 с.
54. Нитченко Д. Листи письменників. Мельбурн: Ластівка, 1992. 188 с.
55. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 384 с.
56. Педагогічна майстерність : підручник / За ред. І. А. Зязюна. Київ : СПД Богданова А. М., 2008. 376 с.
57. Петриченко Н.Г. Методика використання епістолярних матеріалів у процесі вивчення української літератури : автореф. дис. ... канд. пед. н.: 13.00.02. Київ, 2003. 18 с.
58. Петриченко Н.Г. Віч-на-віч з Лесею Українкою (Використання епістолярних матеріалів на уроці літератури) // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2001. №1. С.15-19.
59. Петриченко Н.Г. Епістолярна спадщина Т.Г.Шевченка на уроках української літератури // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2000. № 2. С. 31-34.

60. Петриченко Н.Г. Український Мойсей сьогодні з нами!.. (Епістолярні матеріали під час вивчення творчості І.Франка) // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2000. № 6. С. 22-26.
61. Празька літературна школа : ліричні та епічні твори / упоряд. і передм. В. Просалової. Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. 280 с.
62. Привалова С. Вивчення індивідуального і мовного стилю письменника // *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 3. С. 38-40.
63. Пустовіт В. Жанри української мемуаристики в літературному дискурсі ХІХ століття. Луганськ: Глобус, 2010. 60 с.
64. Пустовіт В. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників ХІХ століття. Монографія. Луганськ: Знання, 2008. 284 с.
65. Пустовіт В. Ю. Український письменницький епістолярій ХІХ ст.: відображення перебігу літературного процесу: [моногр.]. Харків, 2019. 329с.
66. Пустовіт В.Ю. Українська історико-біографічна проза: Постаті. Тексти. Проблеми. Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Луганськ, 2006. 52 с.
67. Рарицький О. А. Епістолярій шістдесятників: текст і контекст // *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка. Серія «Філологічні науки»*. 2014. Вип. С.142-146.
68. Святовець В.Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. Київ: Вища школа, 1981. 183 с.
69. Семенюк О. Б. Типологія письменницького епістолярію: наукова рецепція теоретичних стратегій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2018. № 35. Т. 1. С. 79–82.
70. Ситченко А. Л. Методика викладання літератури : термінологічний словник. Київ, 2008. 132 с.
71. Старовойтенко І. Епістолярна спадщина українських громадсько-культурних діячів кінця ХІХ – початку ХХ століття // ІІІ Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху

- творчого поступу». Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2007. Т. 1. 390 с.
72. Старченко Т. Епістолярій європейських письменниць ХІХ століття: пошуки орієнтирів, християнська мотивація / За ред. проф. А. З. Москаленка. Київ : Центр вільної преси, 1999. 170 с.
73. Степанишин Б.І. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі: Методична трилогія. Київ: РВЦ «Проза», 1999. 384 с.
74. Стернічук В.Б. Епістолярний діалог як жанр нефікційної літератури крізь призму образу автора... : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2014. 20 с.
75. Стус В. Листи до сина. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2001. 192 с.
76. Телехова О. П. Українська література. Методичні рекомендації до вивчення шкільного курсу : посіб. для вчит. Харків : Веста ; Ранок, 2001. 272 с.
77. Теліга О. Листи. Спогади / [Упор.: Н.Миронець]. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. 400 с.
78. Ткачівський В. В. Німецькомовне листування Івана Франка як літературознавче джерело : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література». Івано-Франківськ, 1997. 18 с.
79. Токмань Г. Діалогічне прочитання української літератури : монографія. Київ : Міленіум, 2007. 486 с.
80. Українська література в контексті зарубіжних літератур // Ми є. Були. І будем Ми! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури : навч.-метод. посіб. / За ред. Н. Й. Волошиної. К. : Ленвіт, 2003. С. 186-215.
81. Франко І. Листи 1886 – 1894 // Зібр. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка. 1986. Т. 49. 810 с.
82. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк-Торонто, 1984. С. 48 - 96.

83. Шевченко Т.Г. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / Повне зібрання творів : У 6-ти т. Т. 6. 2003. 632 с.
84. Шерех Ю. Третя сторожа: Література, мистецтво, ідеологія. Київ: Дніпро, 1993. 347 с.
85. Щурат В. Франкознавчі студії. Дрогобич: Вимір, 2001. Випуск перший. 256 с.